

अरुणा आयुर्वेदिक फार्मसीटो निलोपयोगी वरगुती औषधें व

सिनामिन गोळ्या (२४ घटक औषधी) -

वाहती सर्दी, जुनाट लोकला, पडसे, दमा, ब्रॉन्काटीस, दांया लोकला, आसनलिकेचे इतर विकार.

लिह्व स्टॉग गोळ्या (२६ घटक औषधी) -

सर्व यकृत विकार, कावीळ, रक्तशुद्धीकर, जुनाट त्वचारोग, लाज, उष्णतानाशक, भूक न लागणे.

डा... घटक औषधी) -

आमांश, मुरडा, पोटादुखी, पोटादुखी.

२५ घटक औषधी) -

कार, श्वेतप्रदर, रक्तप्रदर,

क.

२४ घटक औषधी) -

, मलावरोष, भूक न लागणे, करते.

सिनामिनेरस पिलस (११ घटक औषधी) -

वसा खवखवणे, वरयाचा दाह, आवाज नसणे, दमा, वासदायक लोकला, आसनलिकेचे विकार.

स्टोपेक्स मलम ट्यूब (४३ घटक औषधी) -

मुरसे, गळवे, पुरळ, खरुज, ओला हसव, शिव, हाता चिरा, चिलख्या, किटकदंश, सर्व प्रकारच्या जखमा, काळे सफेद दाग.

स्टोपोरीन पावडर (५ घटक औषधी)

उत्तम गुणकारी, रक्त घडणे, आमाशय व्रण, पोटातील जळजळ.

यां

IPBK-0103139

IPBK-0103139

पिलसांच

पाडा.

म.ग्रं.सं. वाचनालय, ठाणे

विषय

दा. क्र.

3938

— संपर्क साध —

श्री स्नेहवर्धक मेडव्हरटायसर्स
३, श्रीनिवास केशरबाग, पुणे (पूर्व)-८१.

फोन नंबर : ५०३२१९.

मार्च

मास
१९८०

कुपया अंक ३ दि. स

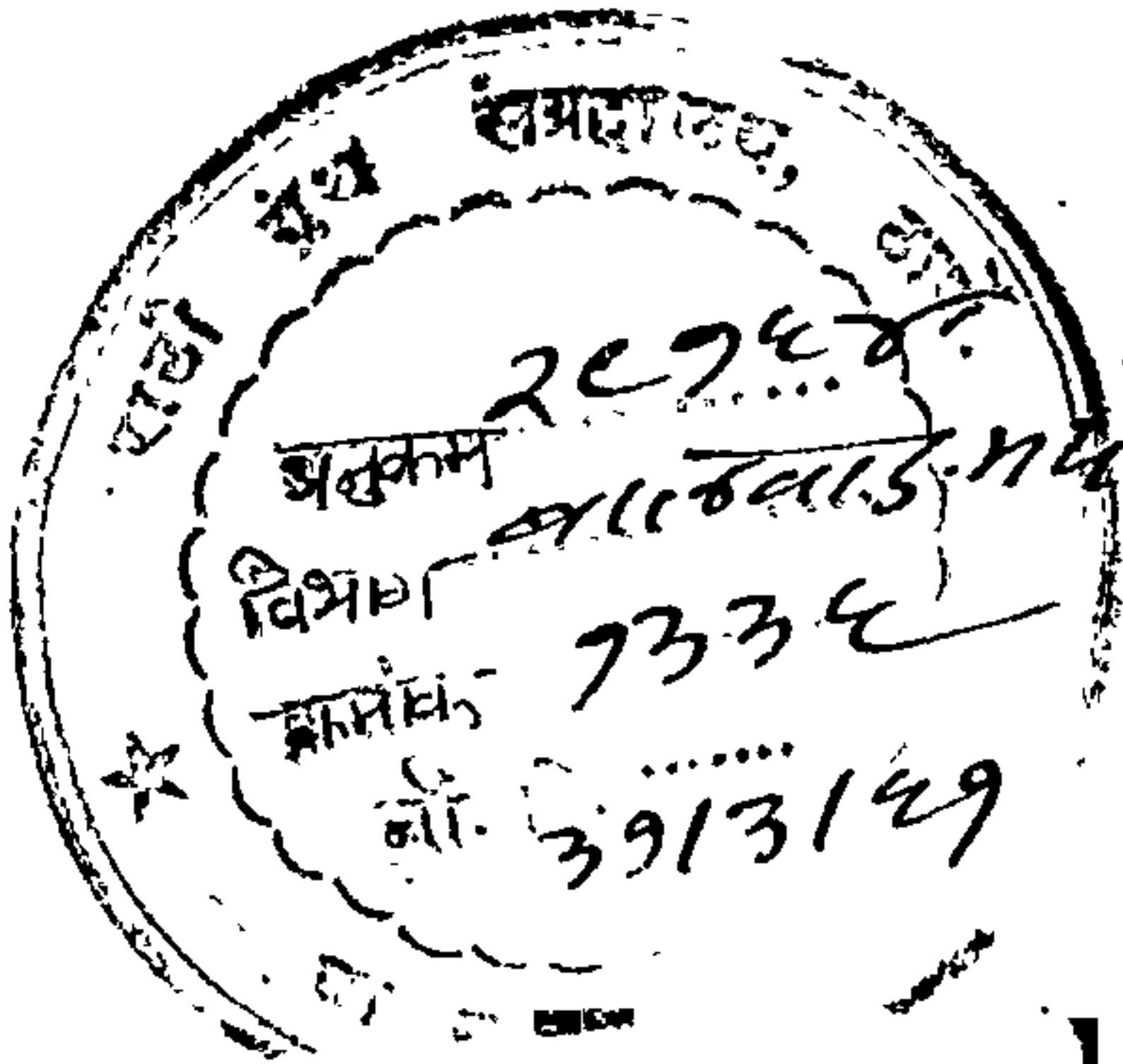
सूचन

प ज्या ची चाळ

[दलितोद्धारविषयक सामाजिक कादंबरी]

लेखक

सत्यवान नामदेव सूर्यवंशी

IRBK-0103139

IRBK-0103139

मूल्य एक रुपया

सर्वाधिकार प्रकाशकाधीन

प्रथमावृत्ति : १९४३

पुनर्मुद्रण : १९४९

मुद्रक — बा. ग. ढवळे, कर्नाटक मुद्रणालय, १०३, शीव (पूर्व), मुंबई २२
प्रकाशक — केशव भिकाजी ढवळे, श्रीसमर्थ-सदन, गिरगांव, मुंबई ४

१ ओळख	५
२ चंदूची मित्रमंडळी	१०
३ ताराच्या गोडवा	१७
४ शेठजींचा विचार	२३
५ चंदूचें बडोद्यांस प्रयाण	२९
६ चंदूचीं जागृत स्वप्ने	३५
७ मुंबईची खबरवात	४०
८ ताराची पुनर्भेट	४४
९ चंदू परत आला	५०
१० ताराच्या 'मा' चें पत्र	५५
११ पत्र्याची चाळ	६०
१२ काकड्याला पत्र	६५
१३ खानदानाचा प्रश्न	६९
१४ 'चिमणीचें खोपटें'	७४
१५ हंगेरियाचा कोल्हा	७९
१६ वळणाचें पाणी	८३
१७ पत्र्याच्या चाळीचें स्वरूप बदललें	८८
१८ गोड शेवट	९१

प्रकरण पहिलें

ओळख

मृग नक्षत्र सुरू होऊन आठ दिवस झाले होते. शनिवारी रात्री

दहाच्या सुमाराला पाऊस सुरू झाला, तो रविवारी सकाळी साडेआठच्या सुमाराला उघडला. भेंडीबाजार, नळबाजार, माधवबाग, दोन टांकी, विठ्ठलभाई पटेल रोड ते थेट प्रार्थना समाज आणि चर्निरोड जंक्शनपर्यंत कोठें मांडीइतकें, तर कोठें कमेरेइतकें पाणी रस्त्यावर सांचलें. ट्रॅम्स आणि बसेस बंद पडल्यामुळें व्हिक्टोरियावाल्यांना खूप भावआला. मांड्यांइतक्या पाण्यांतून जलमार्गानें पायीं प्रवास करणाऱ्या प्रवाशांची एखादी अचानक येणारी व्हिक्टोरिया खूप त्रेधा उडवून देऊं लागली. खाली चाललेली ही फुकटांतली मजा त्या विभागांतील वरच्या मजल्यावर राहाणारीं बायकापोरें खिडकींत अगर गच्चीवर उभीं राहून पाहात होतीं. खालच्या मजल्यावर राहाणारी मंडळी मात्र गडबडून गेली होती. रस्त्यावरचें पाणी त्यांच्या घरांत शिरल्यामुळें म्युनिसिपालिटीचा उद्धार करीत, पाणी ओसरण्याची असे लोक वाट पाहत होते, पण वरच्या मजल्यांतल्या पोरसोरांना मात्र वाटत होतें, कीं या पाण्यानें आज संबंध दिवस ओसरूनच जाऊं नये.

आतां आम्ही जी हकीगत सांगणार, ती हकीगत अशाच एका जलमय झालेल्या ठिकाणीं चर्निरोड जंक्शनपासून थोड्याच अंतरावर घडून आली. व्हिक्टोरियावाल्यांच्या अगर पादचारी लोकांच्या शिव्यांना न जुमानतां कांहीं उघडीं नागडीं पोरें त्या रस्त्यावरील पाण्यांत शिवाशिवाचा खेळ खेळत पोहत होतीं. त्या घाणेरड्या पाण्याचें त्यांना कांहींच शुभाशुभ वाटत नसावेंसें दिसत होतें. घाण पाण्यांत खेळूं नका, म्हणून सांगणारें वडीलधारें माणूसही त्यांना नसावेंसें वाटलें, नाही तर

एव्हांना त्यांना कोणी तरी रागें भरायला हवें होतें. किंवा अशीं वडीलधारीं माणसें असूनही त्यांना त्या मुलांची पर्वाच नव्हती कीं काय, कुणास ठाऊक. तीं मुलें मात्र खेळांत गुंग झालीं होतीं खरीं.

त्यांच्यांतील एक मुलगा सुमारे नऊ वर्षांचा असेल. मारामारी करण्यांत हा मुलगा बराच पटाईत दिसत होता. सर्व मुलें त्याच्या आज्ञेत वागत होतीं. जणूं काय त्या बालयेळीचा नायकच तो. आणखी एक मुलगा होता. या मुलाच्या तोंडांतच बळ पुष्कळ होतें. घागेरड्या शिव्या त्याच्या तोंडांतून मिनिटागणिक निघत होत्या. या मुलाचा वर्ण अगदीं काळा कुळकुळीत असून नाक बरेंच बसकें आणि डोळे मात्र त्या मानानें पुष्कळच मोठे असल्यामुळे कांहीं विचित्रच दिसत होतें तें ध्यान. पण त्या मुलाच्या शेजारीं एक दुसरा मुलगा खिदळत होता. अगदीं सुंदर हसरें तोंड आणि गौरवर्ण. या मुलाचें वय असावें आठ एक वर्षांचें. रस्त्यावरचें पाणी त्याच्या गळ्याला लागत होतें. पोहून थकल्यावर तो रस्त्याच्या कडेलाच एक खांब होता, त्याला जाऊन विळखा घाली. तो सुंदर मुलगा त्या इतर मुलांत शोभत नव्हता, पण होता तो त्यांच्याचपैकीं.

रस्त्यावरचें पाणी ओसरून जावें म्हणून म्युनिसिपालिटीच्या भंग्यांनीं रस्त्यावरचीं मॅनहोल्स उधडून ठेवलीं होतीं. अशा प्रत्येक विवराच्या तोंडाशीं त्यांचा एक एक माणूस उभा असून विवरांवरून नेहमीं प्रमाणें लोखंडी पिंजरे ठेवले होते. या पोरण्यांतलें एखादें पाण्याच्या जोरानें त्या छिद्रांतून आंत देखील जायचें, अशा भीतीनें विवराच्या तोंडाशीं उभीं असलेलीं तीं माणसें त्यांना आपआपल्या विवराजवळून शिव्यांचा भडिमार करीत दूर हाकलून देत होतीं. पण अशा शिव्या खाण्याची त्या मुलांना संवयच होती कीं काय नकळे. त्यांचें आपलें हसण्या-खिदळण्याचें आणि त्या घागेरड्या पाण्यांत बुड्या मारण्याचें काम चालूच होतें. त्यांतल्या त्यांत कांदे-बटाटे पाटींत भरून चाललेला एखादा घाटी दिसलाच, तर त्यांतलें तें काळें पोर तर पाण्यांत बुडी

घेऊन त्याच्या पायांतही घुटमळे आणि त्याचे कांदे-बटाटे पाण्यांत पाडी. तसें झाल्यावर तो घाटी त्या काळ्या पोराला खरपूस चोप देत आहे अशी संधि साधून ती बाकीची टोळी गुपचूप ते कांदे-बटाटे लांबवून एका सुरक्षित जागीं लपवून ठेवी आणि खूप मार खाऊनही न रडणाऱ्या त्या काळ्या पोराला शाबासकी देत. त्यांच्या त्या शाबासकीनें तें काळें पोर इतकें शेफारून गेलें, कीं ' मॅनहोल ' च्या विवराशीं उभ्या असलेल्या एका भंग्याचीच टिंगल करण्यास त्यानें सुरुवात केली. त्याच्या अंगावर पाणीच उडव, त्याच्या रागाची नकलच करून दाखव, त्याला जीभच काढून दाखव अशा माकडचेष्टाही त्यानें सुरू केल्या. त्यांतच त्याच्या त्या सवंगड्यांचीही भर पडलेली. मग काय विचारतां, खूपच चिडला तो भंगी. अमंगळ शिव्यांचा दुसरा पाऊस पाडीत तो त्या काळ्या पोराच्या मार्गे लागला.

इकडे त्याच वेळीं एक अनपेक्षित प्रकार घडून आला. एका इमारतीच्या पहिल्या मजल्यावरून एक किंकाळी ऐकूं आली. पाण्यांत कांहीं तरी धपकन् पडल्याचा आवाज झाला. वरून एक पांच सहा वर्षांची मुलगी खालीं रस्त्यांतील त्या भंग्याची व काळ्या पोराची शिवाशिवा पाहाण्याच्या नादांत तोल जाऊन खालीं पडली होती. थोडा वेळ काय झालें तें कोणालाच कळेना.

त्या भिकार पोरांच्या टोळींतील तो सुंदरसा दिसणारा मुलगा एकदम पुढें झाला. वरून पडलेली ती मुलगी त्या मॅनहोलकडे जाणाऱ्या प्रवाहांत पडली असल्यामुळें गटांगळ्या खात खात त्या मॅनहोलकडे वाहात जाऊं लागली. त्या मुलानें अगदीं चपळाई करून त्या मुलीला पकडण्याचा प्रयत्न केला, पण प्रवाहापुढें त्याचेंही कांहीं चालेना. तीं दोघेंही त्या मॅनहोलपर्यंत गेलीं. इतर लोकांनीं त्यांच्या मदतीला जाण्याचा प्रयत्न केला, पण पाण्यामुळें त्यांना तिकडे लौकर जातां येईना. इकडे तो मुलगा आणि ती मुलगी अगदीं मॅनहोलच्या जवळ जाऊन ठेपलीं. अजूनही त्या मुलानें त्या मुलीची पकड सोडली नव्हती.

अगदीं जिवाचा आटापिटा करून त्याने त्या मुलीसह मॅनहोलपासून दूर राहाण्याची शिकस्त चालविली होती. मॅनहोलवर पिंजरा होता, पण तो नांवालाच होता. हीं दोन्ही पोरें सरळ त्या पिंजऱ्याच्या फर्तीतून आंत गेलीं असतीं !

सगळीकडे एकच धांदल झाली.

“ चंदू ऽ ! चंद्रा, सोड त्या पोरीला. मरशील रे बेड्या ! ” कोणी तरी ओरडलें.

माडीच्या त्या पहिल्या मजल्यावरूनही कर्कश किंकाळ्या येतच होत्या. अवघीं दोनतीन मिनिटेंही झालीं नसतील. लोकांची प्रचंड गर्दी तेथें जमूं लागली. मघाशीं पाण्यांत पोहणारीं तीं मुलें पुढें पुढें घुसण्याचा प्रयत्न करीतच होतीं, पण त्यांना त्या गर्दीतून पुढें कोण जाऊं देतो ! त्यांनीं पुष्कळ दमदाटी दिली, शिव्या खाल्ल्या, मार देखील खाऊन पाहिला, पण त्यांना कोणी पुढें जाऊं दिलें नाहीं.

थोड्याच वेळानें गर्दी पांगूं लागली.

“ वांचलीं पोरं. बरं झालं ! ”

लोक म्हणत होते. अजूनही त्या मुलांची पुढें घुसण्याची धडपड चालूच होती. अजून त्या पोरांची विचारपूस करून त्यांना घरीं घेऊन जाणारें कोणीही आलें नव्हतें !

“ चंद्राऽ चंद्राऽऽ ! ”

त्यांचा हाका मारण्याचा सपाटा चालूच होता. पण चंद्रा तिथें होता कुठें ! त्या मुलीबरोबर त्यालाही त्या ब्रिलिंडगच्या वरच्या मजल्यावर नेलें होतें. त्या मुलीला वांचविण्याच्या धडपडींत त्याच्या पायाला मॅनहोलच्या त्या पिंजऱ्याचा लोखंडी पत्रा लागून बरीच मोठी जखम झाली होती.

त्या चार पांच मुलांनीं त्या ब्रिलिंडगमध्ये शिरण्याचा प्रयत्न केला, पण तिथेंही गर्दीत त्यांचा टिकाव लागेना. बराच वेळ त्या रस्त्यावरच्या पाण्यांत तीं कुडकुडत उभीं राहिलीं. त्यांना तसें उभें पाहून मघाच्या त्या भंग्याचें पुन्हा एकदां पित्त खवळलें. आतां त्यानें पोलीसांची मदत घेतली.

“हवालदार, या पोरच्यांना द्या हो हाकलून.”

“हवालदार, आमचा चंद्रा वर गेलाय—”

“अरे चल चंद्रावाल्या—” हवालदारानें दम भरला व पोरांच्या अंगावर तो धावून गेला. पोरांनीं समय ओळखून पळ काढला आणि एका कुठल्याशा गल्लींत त्यांच्या त्या नायकाबरोबर तीं थोडा वेळ वेपत्ता झालीं !

प्रकरण दुसरें

चंदूची मित्रमंडळी

अपघातांत सांपडलेली ती मुलगी म्हणजे शेठ दयाराम घेलाभाई

यांची एकुलती एक लहान मुलगी तारा. शेठजींचा या मुलीवर अगदीं जीव कीं प्राण असे. कितीतरी वर्षांनीं त्यांना ती मुलगी झालेली. तिला कुठें ठेवूं नि कुठें नको, असें त्यांना वाटायचें. अपघात झाला त्या वेळीं शेठजी आणि त्यांची पत्नी काळवादेवीला विहक्टोरियानें गेलीं होती. सकाळींच त्यांचें काय काम निघालें होतें, कुणास माहीत. मार्गें हा प्रकार घडून आला. ताबडतोब शेठजींना आणि त्यांच्या फॅमिली डॉक्टरना टेलिफोन गेला.

चंदूच्या पायांतून बराच रक्तस्राव चालू होता. त्याला आपल्या डोळ्यांपुढें अंधारी आली असें वाटलें त्यानें डोळे झाकले आणि नंतर काय झालें तें त्याला समजलें नाहीं.

थोड्याच वेळानें तो जागा झाला. आपण अगदीं मऊ मऊ अशा कशावर तरी पडलों आहों आणि आपल्या अंगावरही कांहींतरी उबदार घातलें आहे असें त्याला आढळून आलें. जवळच एक खूप जाडजूड आणि मोठाल्या मिशांचा पण अगदीं प्रेमळ डोळ्यांचा माणूस उभा असून आपणांकडे पाहात आहे असेंही त्यानें पाहिलें. चंदूनें डोळे उघडलेले पाहातांच तो प्रेमळ दिसणारा गृहस्थ आणखी जवळ आला. त्यानें चंदूच्या तोंडावरून हात फिरवून त्याला विचारलें, “झालास का जागा ?”

“मी कुठें आहे ?”

“तूं माझ्या घरांत आहेस.” तो माणूस चंदूच्या गालावर हळूच थोपटून म्हणाला, “कुणाचा तूं ? तुझे आई बाप कुठें राहातात ?”

पण शेठ दयारामच्या त्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष करून चंदूनेच त्यांना प्रश्न विचारला, “पोरं कुठं गेलीं आमचीं ?”

“पोरं ? कोणतीं पोरं ?”

“टिटव्या, कचऱ्या, काकड्या—”

“हां हां, तीं पोरं !” शेठजी त्याची समजूत घालण्यासाठी म्हणाले, “तीं पोरं गेलीं त्यांच्या घरीं. तुझं घर कुठं आहे तें सांग मला. मी तुझ्या माणसांना घेऊन येतो. तुझं नांव काय ?”

“माझं नांव चंद्रा.” चंदू म्हणाला, “आमचीं पोरं बाहेर उभीं असतील. त्यांच्याकडे मी जातो—”

“छे—छे. तुझ्या पायाला खूपच लागलंय. डॉक्टरनीं सांगून ठेवलंय, कीं तुला कांहीं दिवस तरी पडूनच राहिलं पाहिजे. तुझ्या घरचा पत्ता माहीत आहे का तुला ? कुठं राहतां तुम्ही ?”

“टिटव्या न् काकड्या खालींच उभे असतील. मला घेतल्याशिवाय जाणार नाहीत ते—”

“टिटव्या ? आणि काकड्या ? कोण आहेत हीं मुलं ? तुझे दोस्त वाटतं ? ते केव्हांच गेलेही असतील त्यांच्या घरीं !” शेठजी म्हणाले, “तुमच्या विल्डिंगचं नांव माहीत आहे का तुला ?”

“सीताराम विल्डिंग.” चंदू म्हणाला, “आम्ही सगळेजण तिथंच राहतो.”

“सीताराम विल्डिंग काय ? बरं तिथं खोली नंबर कोणता ?” पत्ता उतरून घेत शेठजींनीं विचारलें.

“तिथंच दादराखालीं. रात्र पडली, कीं भय्याची नजर चुकवून मी आणि टिटव्या निजतो. कधींमधीं काकड्याला आम्ही आमच्यांत घेतो. कचऱ्या न् त्याची ती बहीण किराण्याच्या दुकानापुढल्या फळीवर निजतात.”

शेठजी गोंधळून उभे राहिले. त्यांना चंदूचें म्हणणें आतां कळायला लागलें होतें. एकूण चंदू असाच एक रस्त्यावरचा मुलगा होता तर !

शेठजींनीं त्याच्याकडे पुन्हा एकदां पाहिलें. किती सुंदर तोंड होतें चंदूचें ! असा सुंदर मुलगा रस्त्यावर कुठेंही पडावा हें पाहून त्यांना वाईट वाटलें. आज त्यानें शेठजींचा दुसरा प्राण म्हणजे त्यांची लाडकी तारा वांचविली होती. या त्याच्या उपकारांची फेड आपणांस कशानेंही करतां येणार नाहीं असें शेठजींना वाटूं लागलें.

इतक्यांत बाहेरून एक कर्कश शीळ ऐकूं आली. ती शीळ ऐकून चं चें तोंड आनंदानें फुटून गेलें.

“काकड्याऽ” तो ओरडला, “बाहेर काकड्या शीळ घालीत आहे. तोच तो ! माझ्यासाठीं पोरं आलीं आहेत बाहेर !” असें म्हणून चंदूनें आपली दोन बोटें तोंडांत घातलीं आणि बाहेरून आलेल्या त्या शिड्डीला तसलीच शीळ घालून उत्तर दिलें. त्यावर आणखी शिड्ड्या झाल्या. “मला न्यायला आमचीं पोरं आलीं. मी जातो त्यांना भेटायला बाहेर !” बाहेरून शिड्ड्यांचा गोंधळ चालूच होता. “तो काकड्या—कचऱ्या—टिटव्या—” चंदू त्यांच्या शिड्ड्या ओळखून त्यांचीं नांवें घेत होता.

“चंदू, तुझा पाय पुष्कळच दुखावला आहे बघ. अन् डॉक्टरनीं त्याला छान औषध लावलेंय.” शेठजी म्हणाले, “तुला आतां इथंच राहिलं पाहिजे थोडे दिवस. जरा थांब हं, मी तुझ्या मित्रांना घेऊन येतो.” असें म्हणून चंदूच्या उत्तराची वाट न पाहतां शेठजी तेथून बाहेर गेले.

रस्त्यावरचें पाणी ओसरून गेलें होतें. पलीकडच्या फूटपाथवर चार लहान लहान मुलं उभीं राहून शेठजींच्या इमारतीकडे वर पाहात शिड्ड्या वाजवीत होती. जवळच एक अदमासें त्यांच्याच वयाची लहान मुलगी कुडकुडत होती. शेठजींनीं त्या मुलानां आपणांकडे येण्यास खूण केली.

साशंक दृष्टीनें थोडा वेळ शेठजींकडे पाहून झाल्यावर त्यांच्यापैकी जरासा मोठा दिसणारा तो मुलगा शेठजींकडे गेला.

“मुला, चंदूला तूं ओळखतोस असं दिसतं. तुम्हांला चंदूला

भेटायचं असलं तर चला या माझ्याबरोबर वर. तीं मुलं देखील त्याला भेटायलाच आलीं आहेत असं दिसतं.

“आम्ही चंद्राला न्यायला आलों आहों.” तो मुलगा जरा उर्मटपणाने म्हणाला.

“पण त्याला तुम्ही नेऊं शकणार नाहीं. त्याच्या पायाला खूपच लागलंय. डॉक्टरनीं त्याला औषध लावलंय आतां, पण निजून राहायला सांगितलं आहे कांहीं दिवस.”

“मग आम्ही करूं ना त्याला औषध-पाणी. आमच्या तिकडे अयशात्री आहे ना, तिला चांगलीं औषध येतात करतां. आम्ही त्याला घेऊन जातो.”

“अरे बाळ, त्याला तुम्ही नेणार कसं ? त्याला तर उभं देखील राहातां येणार नाहीं.”

“तर मग आम्ही त्याला उचलून नेऊं.” तो मुलगा म्हणाला. इतक्या वेळांत तीं इतर मुलं देखील त्या म्होरक्याला घेऊन सामील झालीं. त्यांच्यांतला एक अगदीं काळा कुळकुळीत दिसणारा मुलगा म्हणाला, “टिटव्या, चंद्राला घेतल्याशिवाय आपण जायचंच नाहीं. बोलव त्याला.” मघाशीं याच मुलाने त्या भंग्याची खोडी काढली होती. पण त्याला तो आपला पहिला मुलगा म्हणजे टिटव्या दावून म्हणाला, “काकड्या, तूं मधीं बोलूं नग. तुझ्याच पायीं हा सगळा घोटाळा झालाय.” नंतर तो पुन्हा शेठजीकडे वळून म्हणाला, “शेठजी, आम्ही त्याला घेऊन जायला आलों आहों. त्याला आम्ही सगळे औषधपाणी करूं. तो आमचा आहे आणि त्याला आम्ही नेणारच.”

त्यांची कशी काय समजूत घालावी, तें शेठजींना कळेना. त्यांनीं आपल्या मागून येण्याची त्यांना खूण केली. बाहेर वाटेल तसा धिंगाणा घालणारीं तीं पोरें एका रांगेनें आंत गेलीं. पुढे त्यांचा तो नायक टिटव्या, नंतर काकड्या, मग ती मुलगी आणि शेवटीं त्या मुलीच्या तोंडावळ्या-सारखा तोंडावळा असणारा एक मुलगा. ती मुलगी मागे वळून हळूच

त्या मुलाला म्हणाली, “कचऱ्या, ह्या विल्डिगच्या दादराखालीं जर आपल्याला निजायला जागा मिळाली तर काय मजा होईल, नाही का रे ?”

दादर चढून ते सर्व लटांवर वर गेलें. शेठ दयारामचा तो ब्लॉक सामानासुमानांनं अगदीं छान सजवलेला होता. स्वच्छता आणि टापटीप अगदीं जिथल्या तिथें ! आजुबाजूची ती सामानांची रेलचेल पाहात हळू हळू तीं पोरे शेठजींच्या मागून चाललीं होतीं. काकड्या अगर कचऱ्या एखादी खोडी तर करीत नाहीत ना, ते त्यांचा नायक मार्गें वळून पाहात होता आणि गुपचूप या, असें त्यांना डोळ्यांनींच खुणावून सांगत होता.

शेवटीं जिथें चंदू होता, तिथें ते लटांवर येऊन पोचलें. पांढऱ्या स्वच्छ चादरीच्या खालीं मऊ मऊ पराची गादी, डोक्याखालीं एक छानदार उशी आणि अंगावर एक लाल ब्लॅकेट अशा थाटांत चंदू एका लोखंडी खाटेवर झोपला होता. त्याच्या अंगांत एक सैलसें पांढरें कुडतें असून खिडकीच्या निळ्या काचेतून येणारा प्रकाश त्याच्या मुखावर पडला असल्यामुळें त्याचें ते हसरे तोंड अधिकच सुंदर दिसत होतें.

“टिटव्या, मला वाटलंच तुम्ही खालीं असाल ! काकड्या, कचऱ्या नि रखमे, तूं देखील आलीस का ?”

“आम्ही तुला न्यायला आलों आहों. चल ऊठ. आयशाची करील तुला औषधपाणी.”

“अन् माझ्या भाकरींतून मी तुला भाकर देईन.” रखमी म्हणाली.

“चल ऊठ. निजलास काय वायकुसारखा असा ?” काकड्या हातवारे करून म्हणाला. त्याला आपल्या दोस्ताला त्या सुंदर विछान्यावर पाहून तो आतां आपल्यासारखा दिसत नाही, कुणीतरी परकाच दिसतो असें वाटलें कीं काय नकळे. त्यानें त्याला जवळ जवळ ओढीतच म्हटलें, “चल ऊठ. आम्ही तुला न्यायला आलों आहों.”

चंदूनें उठण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याला उठवेनाच. शोठ दयाराम तें पाहून पुढें झाले, “ टिटव्या, टिटव्याच तुझं नांव नाही का ? तुमच्या या दोस्ताला मी कांहीं कमी पडूं देणार नाही. पण त्याला बरा होईपर्यंत तरी इथंच राहूं द्या. तुम्ही पाहिजे तर रोज या वेळेला येऊन त्याला भेटून जात जा. ”

“ कांहीं नको. ” काकड्या म्हणाला, “ आम्ही त्याला आतांच घेऊन जातो. ”

चंदूनें पुन्हा एकदां उठण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या पायांत कळ येऊन तो ‘ अयाई ऽ ’ करून परत खाली पडला.

“ आम्ही त्याला उचलून घेऊन जाऊं. ”

काकड्या हात सावरीत म्हणाला. चंदूनें असहायपणानें पाहिलें व थोडा वेळ डोळे झाकले. टिटव्या हा सगळा प्रकार गुपचुप पाहात उभा होता. तो काकड्याला म्हणाला.

“ काकड्या, पोरांनो, चंद्याला बरंच लागलंय. त्याला बाहेर नेलं तर आणखी उगीच कांहींच्या बाहीच होईल. बरा होईपर्यंत आपण त्याला इथंच ठेवूं या. ”

“ पण मग आम्हांला रोज त्याला भेटतां येईल का ? ” मध्येच रखमीच्या भावानें विचारलें.

“ कचऱ्या, आपण रोज त्याला भेटायला येत जाऊं. मी तुला घेऊन येईन. ” टिटव्यानें त्याला आश्वासन दिलें.

चंदूनें डोळे उघडून टिटव्याकडे पाहिलें. तो म्हणाला, “ टिटव्या, आज आपल्या दादराखाली काकड्याला घेऊन नीज रे. मी येईपर्यंत त्याला ती जागा दे. रखमीला न कचऱ्याला चांगला निवारा आहे. पण काकड्या रात्रभर कुठं तरी कुडकुडत बसतो. त्याला तूं तुझ्याजवळ घेऊन नीज. ”

“ बरं. ” टिटव्या म्हणाला.

काकड्या छाती काढून म्हणाला, “अन् तूं असा बायकांसारखा रडत वसूं नको फार दिवस. लौकर चांगला होऊन आमच्यांत ये.”

त्यावर चंदू नुसताच हसला.

थोडा वेळ गुपचुप उभे राहून एकमेकांकडे पाहात हसून झाल्यावर टिटव्या म्हणाला,

“जातों आम्ही चंदू. चला रे पोरांनो, आतां आम्ही उद्यां येऊं बरं का तुला भेटायला.” असें म्हणून तीं पांच लक्करांत गुरफटलेलीं मुलें परत रांगेनें बाहेर रस्त्यावर आलीं आणि माणसांच्या गर्दीत नाहीशीं झालीं.

‘तुझं नांव काय’ त्या मुलीने गोड आवाजाने विचारिले

प्रकरण तिसरें

ताराचा गोडवा

चंदू त्या मऊ मऊ विछान्यावर पडला होता. कुणाची तरी चाहूल लागली म्हणून त्यानें मान वेळून पाहिलें. एक मध्यम वयाची आणि पांढरें स्वच्छ पातळ नेसलेली बाई ताराला घेऊन त्याच्या विछान्याजवळ आली. तिनें चंदूकडे बोट दाखवून ताराला उद्देशून कांहीं तरी म्हटलें. तारा चंदूच्या लोखंडी खाटेला खेदून उभी होती. चंदूकडे पाहून ती अगदीं गोड हसली. चंदूला तिचें तें सुंदर हसणें फार आवडलें. तिच्याशीं कांहीं तरी बोलावें म्हणून त्यानें तोंड उघडलें, पण त्याच्या तोंडांतून शब्द मात्र बाहेर पडले नाहींत. पांढरें पातळ नेसलल्या बाईनें ताराला वर उचलून चंदूच्या विछान्यावर ठेवलें.

“ तुझें नांव काय ? ” त्या मुलीनें गोड आवाजानें विचारलें. किती तरी प्रेमळ आवाज होता त्या मुलीचा. चंदूनें हळूच हसून उत्तर दिलें,

“ चंद्रा माझें नांव. अन् तुझें नांव काय तें सांग ना मला ? ”

“ माझें नांव तारा. मथुराबाई म्हणते, कीं तूं फार चांगला आहेस. तूं मला पाण्यांतून बाहेर काढलंस. तूं चांगला आहेस, होय ? ” त्या मुलीनें बालिश स्वभावाप्रमाणें कांहीं तरीच विचारलें. अशा गोड स्वभावाच्या मुलीला आपण वांचवलें, म्हणून चंदूला काय अभिमान वाटला ! उत्तरादाखल त्यानें नुसतेंच स्मित केलें आणि त्या लहान मुलीच्या सोनेरी केसांबरोबर खेळत हळूच तिच्या गालावर चापटी मारली. त्यानें तसें केल्यावर त्या मुलीला काय वाटलें कुणास ठाऊक, तिनेंही त्याच्या डोक्यावर तसेंच थोपटून त्याला म्हटलें, “ तूं चांगला आहेस रे, पण तूं इथंच राहाशील का माझ्याबरोबर खेळायला ? चल, मी तुला माझा सगळा खेळ दाखवितें, ”

“ माझा पाय दुखतो ना.” चंदू म्हणाला, “ मला इथून उठवत नाही, म्हणून तर मी आमच्या पोरान्या बरोबर गेलों नाही. बरं वाटेपर्यंत मला इथंच निजून राहिलं पाहिजे. ”

मग बरं झाल्यावर येशील का माझ्याबरोबर ? मग खेळशील का माझ्या संग ? ” तारानें विचारलें.

“ बरं झाल्यावर ? बरं झाल्यावर मी नाही राहाणार इथं. ” चंदू म्हणाला, “ मग मी आमच्या पोरान्बरोबर जाईन. ”

“ कुठं आहेत रे तुझीं पोरं ? ” तारानें विचारलें.

“ आमचीं पोरं ? तीं असतील आतां आमच्या त्या गल्लींत. मला तीं दररोज भेटायला येतात. आज गेलींत भेटून तीं. उद्यां तीं परत आल्यावर मी तुला दाखवीन आमचीं पोरं, बरं का. ” चंदू म्हणाला. ताराला तें समजलें किंवा नाही कुणास ठाऊक. तिनें जणू काय त्याचें सगळें बोलणें समजलें असें दाखवून मान डोलवून म्हटलें, “ हं. मग दाखव बरं का मला. ” तिचें तें मान हालवणें आणि साराच अभिनय इतका गोड होता, कीं चंदूला ती मुलगी फार आवडायला लागली. त्यानें तिच्या भुरू भुरू उडणाऱ्या केसांवरून पुन्हा एकदां हळूच हात फिरवला.

पण तितक्यांत एक व्यत्यय आला. एक मथुराबाईच्याच वयाची बाई आंत आली. या बाईच्या अंगावर अगदीं झिरझिरीत असें पातळ होतें. शरीर किंचित स्थूल असून दिसायला ती बाई सुंदर असली, तरी तिच्या मुद्रेवर अशा तऱ्हेचा भाव दिसून येत होता, कीं बघतांक्षणींच पाहाणाराचें मत तिच्याविषयीं प्रतिकूल व्हावें. चंदूला तर ती बाई विलकुल आवडली नाही. त्या बाईला पाहून ताराची मात्र कळी फुलली.

“ मा, बघ ना ग हा चंदू. मला हा फार आवडतो ग मा. माझ्याबरोबर हा चांगला खेळतो. ”

पण ताराचें तें बोलणें जणुं काय आपण ऐकलेंच नाही असें दाखवून आणि कपाळावर आळ्या चढवून ताराची मा मथुराबाईवर खेकसली.

“ मथुरे, तुला कांहीं अकल आहे का ? उचल उचल तिला तिथून. कुठलं तें पोरगं आणलं आहे उचलून आणि ठेवलंय घरांत. शेठजींना कांहींच समजत नाहीं. कुणालाही आपलं घरांत आणून ठेवायचं म्हणजे काय ? ”

“ शेठाणीचाई, ” मथुराचाई कांहींतरी बोलण्याचा प्रयत्न करीत म्हणाली, पण ताराची मा तिला मध्येच अडवून म्हणाली,

“ बोलं नकोस एक अक्षरसुद्धां. उचल त्या पोरच्याच्या विछान्यावरून माझ्या पोरीला. अन् खबरदार जर पुन्हा तूं तिला इकड आणलंस तर ! ”

विचारी मथुराचाई यावर काय बोलणार ! मुकाट्याने ताराला उचलून घेण्यास ती पुढें झाली. ताराच्या डोळ्यांत अश्रु आले होते. मा आल्यावर उगीचच्या उगीच कां रागावते तेंच तिला कळेना. तिनें चंदूच्या गालाला हात लावला आणि आपली बोटे त्या गालावरून हलुवारपणें फिरवून मोठ्याने रडायला आरंभ केला. ताराच्या त्या प्रेमळ वागणुकीनें चंदूला ताराविषयीं एकदम जिव्हाळा वाटायला लागला. विशेषतः तिनें जेव्हां त्याच्या गालाला हात लावून रडायला सुरुवात केली, तेव्हां तर चंदूच्याही डोळ्यांत अश्रु भरले. टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या हीं पोरं त्याला प्रिय वाटत, त्यांहूनही तारा त्याला प्रिय वाटूं लागली. पण मथुराचाईनें ताराला केव्हांच उचलूनही नेलें होतें. जवळच्याच खोलींतून तिच्या रडण्याचा आणि ताराच्या मा चा बडबडण्याचा आवाज त्याला ऐकूं येत होता. तारासारख्या सुंदर स्वभावाच्या मुलीला असली तुसड्या स्वभावाची मा असावी हें कांहीं चंदूला पसंत पडलें नाहीं. काय गोड स्वभावाची पोरगी होती ती तारा. तिचें आणि चंदूचें संभाषण झालें, त्यांतलें वाक्य न वाक्य चंदूला आठवून त्याचा कंठ समाधानानें भरून आला. ताराप्रमाणें गोड संभाषण करणारें त्याला आयुष्यांत कोणीही भेटलें नव्हतें. टिटव्या, काकड्या, कचऱ्या हे त्याचे सोबती त्याच्याशीं प्रेमानें वागत. रखमी तर त्याला फार आवडे. केव्हां केव्हां रखमीला तो

आपल्या भाकरींतून भाकरही देत असे. थंडीच्या दिवसांत त्यानें एकदां त्याचा फाटका कोट रखमीच्या अंगावर घातला होता. रखमीबरोबर बोलायला आणि तिचें बोलणें ऐकायलाही त्याला फार आवडे, पण त्या साऱ्यांना ताराच्या नखाची देखील सर नाहीं असें त्याला आतां वाटूं लागलें. छे, तारासारखी गोड पोरगी त्यांच्या साऱ्या मोहल्ल्यांत त्यानें पाहिली नव्हती. काय तें तिचें सुंदर हसणें, काय तो कोमल आवाज, काय तो जिव्हाळा. जातां जातां तिनें त्याच्या तोंडावरून तिचा चिमुकला हात फिरवला होता तें त्याला आठवलें. त्याला वाटलें, तो गोड क्षण आपण जन्मांत केव्हांही विसरणार नाहीं. इतक्या प्रेमानें त्याला कुणीही कुरवाळलें नव्हतें. त्या क्षणाच्या स्मृतींतच त्यानें डोळे झाकले. पुष्कळ वेळ त्यानें आपले डोळे झाकलेलेच ठेवले होते. मध्येच एकदां दोनदां तो खुदकन हसला. आपण कां हसलों, तें त्याचें त्यालाच सांगतां आलें नसतें.

त्यानें डोळे उघडले, तेव्हां खोलींत दुसरें कोणी नव्हतें. शेजारच्या खोलींतून ताराच्या रडण्याचा आवाज आतां ऐकूं येत नव्हता, पण तिच्या माच्या वडवडण्याला अधिक भरतें आलें होतें. ती कुणाशी तरी खूप जोरजोरानें भांडल्यासारखें बोलत होती. जरा वेळानें तिचें भांडणही थंडावलें नंतर कांहीं वेळ असाच गेल्यावर शेठ दयाराम आंत आले.

“हं, काय रे चंदू, कसा काय आहेस आतां तूं !”

“शेठजी, ताराची मा तुमच्याशीं भांडत होती का हो !”

चंदूनें अनपेक्षित प्रश्न विचारला. तो प्रश्न ऐकून शेठजीचें तोंड खर्कन उतरलें. पण जणूं काय त्याचा तो प्रश्न आपण ऐकलाच नाहीं असें दाखवीत ते चंदूला म्हणाले,

“तुझीं तीं पोरं आलीं होतीं का भेटायला ?”

“आलीं होतीं तर !” चंदू म्हणाला, “टिटव्या त्यांना आणल्या-शिवाय थोडाच राहातोय. रखमीनं तर आज लाडू आणला होता कुठून तरी—”

“ खरं ? ” शेठ दयाराम म्हणाले. पण आपण काय ऐकतों तें त्यांनाच कळत होतें कीं नव्हतें, कुणास माहीत. ते आपला कसला तरी विचार करण्यांत गढून गेले होते. चंदू पुढें म्हणत होता,

“ खरंच ना. ती आल्याबरोबर मला म्हणाली, ‘ चंद्रा, तुला मीं एक जम्मत आणलीय ’ मी म्हणालों, ‘ काय जम्मत आणलीस ग ? सांग तरी. ’ तिनं पाठीमागं हातांत लपवून ठेवलेला लाडू काढला नि मला देत ती म्हणाली, ‘ लाडू. मला त्या आपल्या कोपन्यावरच्या मिठाईवाल्याच्या दुकानापुढें मिळाला. एका शेठाणीच्या पोराच्या हातून खालीं पडला. मग उचलला मी नि आलें पळून ! ’ ”

शेठजी तें सारें लाडूपुराण ऐकत होते कीं नव्हते, कुणास माहीत. चंदू मात्र तें सांगण्याच्या अगदीं रंगांत आला होता.

“ असा त्या रखमीचा माझ्यावर जीव बघा. ” तो म्हणत होता, “ मला तर ती म्हणाया लागली, कीं आतांच चल आमच्याबरोबर म्हणून ! ”

चंदूचें भाषण असें अगदीं रंगांत येत चाललें होतें, पण त्याला मध्येंच थांबवून शेठ दयाराम म्हणाले,

“ चंदू, तुला खरंच जायला पाहिजे का रे परत ? ”

शेठजींचा हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून चंदू तर त्यांच्या तोंडाकडे पाहातच राहिला. डोळे विस्फारून आणि तोंडाचा आ कळून जितकें आश्चर्य दाखवितां येणें शक्य आहे, तितकें आश्चर्य दाखविल्यासारखें करून जणूं काय मूक भाषेतच त्यानें शेठजींना विचारलें, “ म्हणजे, तुम्ही मला इथंच ठेवून घेणार आहांत कीं काय ? ”

चंदूच्या त्या गोंधळलेल्या चेहऱ्याकडे पाहून शेठजी म्हणाले, “ पोरा, तूं माझ्यासाठीं किती मोठी गोष्ट केलीस त्याची कल्पनाही तुला नाही ! तुझ्या त्या उपकारांचें थोडें तरी चीज मला केलेंच पाहिजे. ”

चंदूला शेठजींच्या बोलण्याचा सर्वच अर्थ समजला नाही. तो त्यांना कांहींतरी विचारणार होता, इतक्यांत शेठजींनाच काय वाटलं कुणास माहीत, ते बाहेर जाण्यास निघाले. जातां जातां ते इतकेंच म्हणाले,

“बर तर हो चांगला. मग पुढें पाहूं !”

शेठजींची पाठमोरी आकृति दारावाटे बाहेर पडून अदृश्य झाली तरी चंदू त्या दिशेला बराच वेळ पाहात राहिला होता.

प्रकरण चौथें

शेठजींचा विचार

टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या रांगेनें आंत आले.

चंदूच्या विछान्याशीं येऊन तीं सारीं मुलें उभीं राहिलीं. त्याच वेळीं ताराच्या मानें कशाला तरी आंत डोकावून पाहिलें. पोरांचें तें लटांबरच्या लटांबर पाहून तिनें रागानें मानेला एक झटका दिला आणि जशी आंत डोकावून बघायला आली तशीच ती मागल्या पावलींच चालती झाली.

काकड्याच्या नजरेतून तिचें तें वागणें सुटलें नाहीं. तो टिटव्याला म्हणाला,

“ टिटव्या, ती इतक्यांत हनुमानावाणी तोंडाची बघा गेली ती कोण होती रे ? ”

टिटव्या कांहीं तरी बोलणार होता असें दिसलें, पण त्याला बोलायला अवसरही न देतां चंदू म्हणाला,

“ ती ताराची आई. तारा मात्र तिच्यासारखी नाहीं बरं का रे. अगदीं गोड स्वभावाची पोरगी आहे तारा. कालच आली होती कीं मला भेटायला. किती छान बोलते नू हसते ती. माझ्याबरोबर तर खूप वेळ बोलत बसली होती ती. मला ती म्हणाली, कीं चंदू, तूं इथंच राहा माझ्याबरोबर खेळायला. राहाशील ना ? पण रखमे, तुम्हांला सोडून राहायला मी कसा कबूल होईन बरं. मी तर कालच ताराला म्हणालों सुद्धां—”

पण हीं शेवटचीं वाक्यें चंदूच्या त्या मंडळीनें ऐकलीं किंवा नाहीं कुणास माहीत. बाहेरून ताराची मा कुणावर तरी खूप आरडून ओरडून तोंडसुख घेत होती, तिकडे त्या सगळ्यांचेंच लक्ष वेधलें. ताराची मा खूपच संतापलेली दिसत होती. तिच्या त्या तावातावानें उच्चारलेल्या शब्दांतून स्पष्ट असें कांहींच ऐकूं येत नव्हतें, म्हणून ही कशावरून

इतकी संतापली असेल त्याचा अंदाज त्या पोरांना करतां येईना. तिचें तें आरडणें ओरडणें थोडा वेळ ऐकल्यासारखें करून रखमी म्हणाली,

“जाऊं या का रे आपण तें भांडण ऐकायला तिकड ?”

चंदूला हा वेळपर्यंत ताराच्या आईच्या संतापाचें कारण समजून आलें होतें असें दिसलें. तो रखमीला म्हणाला,

“रखमे, जाऊं नकोस तूं तिकड. ती ताराची मा तुम्ही मला भेटायला आलांत म्हणून ओरडतेय तशी. कालपासून ती तसंच करायला लागली आहे !”

चंद्राचें तें बोलणें ऐकून काकड्यानै आणि कचन्यानै तर हातच सांवरले,

“म्हणजे ? तुला ती तशा शिव्या देतिया व्हय ?” कचन्या दांत ओठ खात म्हणाला, “मग तर चांगलंच पाणी पाजूं आम्ही तिला !” काकड्या म्हणाला, “तिला वाटतंय तरी काय ? झिपरीच धरीन कीं चांगली मी तिची !” रखमीनै सांथ दिली. टिटव्या मात्र जरा वेळ शांत राहून म्हणाला,

“चंद्रा, चल. आजच्या आज आम्ही तुला इथून नेणार !”

टिटव्या तसं म्हणायला नि काकड्या दुणकन उडी मारून चंदूच्या खवाट्यांना हात घालायला गांठच पडली. तो चंदूला म्हणत होता,

‘आत्तांच्या आत्तां आम्ही नेणार तुला. चल ऊठ. जरा वेळसुद्धां इथं थांबायचं नाही.’

हा वेळपर्यंत ब्रोहेरचें आरडणें ओरडणें कमी होत होत शांत झालें आणि दारांतून शेठ दयाराम हळूच आंत आले. त्यांना पाहून टिटव्या पुढें होऊन म्हणाला,

“आज आम्ही चंद्राला नेणार. तो आतां चांगला झाला आहे.”

शेठजी त्याच्याकडे पाहून नुसतेच हसले. त्यांनीं टिटव्याला म्हटलें, “डॉक्टरदेखील तेंच म्हणताहेत. त्याला आतां जायला कांहीं हरकत नाही. पण माझा विचार जरा निराळा आहे—”

“आम्हांला तुमचं कायत्री आयकायचं नाय् !” कचन्या मध्येच म्हणाला आणि त्याचें पुढचें वाक्य काकड्यानें पुरें करीत म्हटलें,

“चंचाला आम्ही घेऊन जाणार.”

टिटव्या मात्र कांहींच बोलला नाहीं. रखमीला तर टिटव्याचा रागच आला, पण करते काय ? टिटव्या या पोरांत जरा मोठा असून सारीं पोरे त्याच्या एका शब्दांत आहेत हें शेठजींच्याही एव्हांना लक्षांत आलेंच होतें. त्यांनीं टिटव्याजवळ जाऊन त्याच्या खांद्यावर हात ठेवला आणि ते त्याला म्हणाले,

“तूं जरा या खोलीबाहेर माझ्याबरोबर चल. तुझ्याशीं कांहीं तरी बोलायचं आहे.”

टिटव्या जरा घुटमळला, पण तो शेठजींबरोबर खोलीबाहेर जाण्यास तयार झाला. टिटव्याचें तें करणें पाहून रखमीनें गाल फुगवले. कचन्यानें आणि काकड्यानें तर एक एक डोळा बटाट्याएवढा केला. पण टिटव्या जरा समंजसच होता असें दिसलें. तो पोरांना म्हणाला,

“पोरांनो, तुम्ही जरा थांबा इथं हं ? मी आतां जाऊन येतो.”

“आम्ही देखील येणार तुझ्याबरोबर.” काकड्या गुरगुरत म्हणाला.

“टिटव्याला मी आतां परत पाठवून देतो. पांचच मिनिटांत तो परत देखील येईल.”

पोरांच्या विरोधाला न जुमानतां टिटव्या शेठजींबरोबर बाहेर गेला. शेठजींच्या बसायउठायच्या खोलींत ते टिटव्याला घेऊन आले. भिंतीशीं लोड व गाद्या बसायला टाकलेल्या होत्या. टिटव्या हा एक भिकारी पोरगा, पण शेठजींनीं त्याला एका बैठकीवर बसवून घेतलें. नंतर घसा साफ करून ते टिटव्याला म्हणाले.

“टिटव्या, चंदूचीं आईबापं कोण होतीं, तें तुला माहीत आहे का रे ?”

हा अनपेक्षित प्रश्न ऐकून टिटव्या जरा गडबडलाच. चंदूचीं आईबापं कोण होतीं, असा प्रश्न आपणांस कोणी विचारील ही कल्पनाच त्याला नव्हती. तो शेठजींना म्हणाला,

“ चंदूचीं आइबापं ! मला नाहीं माहीत तीं कोण होतीं तें ! ”

“ बरं, तुम्ही राहातां तिथं तरी कुणाला तें माहीत असेलच कीं. ”

“ छट्, कुणालाच तें माहीत नाहीं. तो किनई अगदीं लहान होता तेव्हां आमच्या त्या ठिकाणीं रडत रडत आला. त्याला तिथं कुणीं आणून सोडलं कुणास ठाऊक. तेव्हांपासून तो आमच्याच टोळींत राहात असतो. ”

“ काय रे टिटव्या, मी जर चंदूला बाहेरगांवीं शिकायला पाठवलं तर चांगलं होईल नाहीं का ? ”

पण चंदूला बाहेरगांवीं पाठवून द्यायला टिटव्याची तरी तयारी दिसली नाहीं. तो एकदम उसळून म्हणाला,

“ नाहीं नाहीं शेठ, आम्हीं चंदूला जाऊं देणार नाहीं. आम्ही त्याला आतांच नेणार आमच्याबरोबर. ”

शेठ दयाराम त्यावर प्रेमळपणानें टिटव्याला म्हणाले,

“ टिटव्या, चंदू अगदीं गोड पोरगा आहे. त्यानं माझ्या मुलीला वांचवून माझ्यावर उपकारांची रास करून ठेवली आहे. त्याच्याकरितां कांहीं तरी चांगलं करावं अशी माझी इच्छा आहे. आतां तुम्ही परत त्याला घेऊन गेलांत, तर आयुष्यभर तो तुमच्याबरोबर भीक मागत फिरेल. पण तो जर शिकला सवरला तर चांगला होईल आणि तुमच्यासाठीं देखील त्याला कांहीं तरी करतां येईल. ”

शेठजींचें सगळेंच म्हणणें कांहीं टिटव्याला समजलें नाहीं. पण शेठजींच्या मुलीला चंदूनें वांचविलें म्हणून शेठजी चंदूवर खूप झाले आहेत, इतकें त्याला समजलें. तो शेठजींच्या त्या बोलण्यानंतर विचार करीत थोडा वेळ गप्प बसून राहिला. शेठ दयाराम पुढें म्हणाले,

“ त्याचं जन्माचं कल्याण मी करीन. त्याला मी शाळेंत घालीन. चांगला शिकवीन आणि मोठा माणूस करीन. मग तो परत मुंबईला येऊन तुम्हांला भेटेल, तेव्हां त्याला चांगल्या स्थितींत पाहून तुम्हांलाही आनंद वाटेल. ”

टिटव्या अजूनही विचार करीत होता. शेठजी चंद्यासाठी कांहीं तरी चांगली गोष्ट करणार असं म्हणतात, इतकं त्याला समजलं होतं. पण अजून त्याच्यानं हो म्हणवेना.

“ चंद्याला इथं मुंबईतच ठेवून शिकवा कीं. ” तो शेठजींना म्हणाला. त्याच वेळीं ताराची मा शेठजींच्या खोलीत डोकावून आणि मानेला झटका देऊन पाय आपटीत आली तशी परत गेली. तिच्या त्या करण्याकडे दूर्लक्ष करून शेठजी म्हणाले,

“ त्याला मला मुंबईला कांहीं कारणामुळे ठेवतां येत नाहीं. बाहेर-गांवींच ठेवलं पाहिजे. टिटव्या, या तुमच्या पोरांत तूच चांगला समंजस दिसतोस म्हणून तुलाच मीं या गोष्टी सांगितल्या. या गोष्टींत चंदूचें हित आहे. तुझ्या दोस्ताचं हित व्हावं असंच तुला वाटत असेल नाहीं कां ? ”

टिटव्या विचार करीत बसला. बराच वेळ तो विचार करीत होता. शेठजी कांहींच न बोलतां त्याच्या तोंडावरचे भाव न्याहाळून पाहात होते. शेवटीं त्यांना हवा तो भाव टिटव्याच्या तोंडावर दिसला असं वाटलं. ते टिटव्याला म्हणाले,

“ ठरलं तर मग ? ”

“ ठरलं. ” टिटव्या म्हणाला.

नंतर तो व शेठजी चंदू होता त्या खोलीत आले. पाहातात तों पोरांनीं चंदूला “ आतांच आमच्याबरोबर चल ” म्हणून लकडा लावलेला. टिटव्या पुढं झाला आणि म्हणाला,

“ पोरांनो, चंदू आतांच आपल्याबरोबर येणार नाहीं. त्याला इथंच राहू द्या. अन् चला आपण जाऊं या. मी तुम्हांला बाहेर गेल्यावर सगळे सांगतो. ”

टिटव्याच हें बोलत आहे का, अशा अर्थानं पोरांनीं त्याच्याकडे पाहिलं. टिटव्या पुढं म्हणत होता,

“चंदू, आमचं काय बोलणं झालं तें तुला शेठजी सांगितलच. उद्यां आम्ही तुला भेटूं.”

असें म्हणून त्यानें पोरांना खूण केली व तो बाहेर जायला निघाला. मनांत नसतांही निमूटपणें तीं पोरें त्याच्या मागून बाहेर गेलीं. चंदू गोंधळून तें सारें पाहात होता. त्याच्या डोळ्यांत, का कुणाला ठाऊक, अश्रु भरत होते. त्याचा कंठही दाटून आला होता !

प्रकरण पांचवें

चंदूचें बडोद्यास प्रयाण

चंदूबरोबर बराच वेळ बोलून शेठ दयाराम यांनीं चंदूची समजूत घालून त्यालाही आपलासा करून घेतला. शेठजींचें म्हणणें ऐकून घेऊन बाहेरगांवीं शिक्षण घेण्यासाठीं जाण्यास चंदू कबूल झाला. बडोद्याहून शेठजींचा एक जिवाभावाचा मित्र त्या दिवशीं मुंबईत आला होता. त्याला जेवायला बोलावून शेठजींनीं हळूच चंदूची गोष्ट त्याच्याजवळ काढली—

“माझ्या एकुलत्या ताराला वांचवून त्यानें माझ्या शिरावर उपकरांचा पर्वत केला आहे. त्याला माझ्यासाठीं बडोद्याला घेऊन जा आणि शाळेंत घाल. त्याच्या पैन् पैचा खर्च मी भरीन.” वगैरे गोष्टीही शेठजींनीं आपल्या त्या मित्राजवळ बोलून दाखविल्या. आपण ताराच्या ‘मा’ च्या भयानें त्याला मुंबईस ठेवूं शकत नाहीं म्हणून शेठजींना वाईट वाटत होतें. पण ताराच्या ‘मा’ पुढें त्यांचें कांहींच चालत नसे. ताराची ‘मा’ वगळून खरी परिस्थिति जशीच्या तशीच सांगण्याचा शेठजींनीं प्रयत्न केला होता. शेठजींचें तें म्हणणें ऐकून त्यांचे ते बडोदेकर मित्र, शेठ हिराचंद मंगळदास चंदूला बडोद्याला घेऊन जायला कबूल झाले.

“मी तिथं आहेच. तुम्ही कांहीं काळजी करूं नका. तुमच्या मर्जीप्रमाणें सर्व व्यवस्था केली जाईल.” शेठ हिराचंद म्हांगाले, “उद्या मेलनें मी परत जाणार आहे. तुम्ही त्याची तयारी करा.” असें म्हणून त्यांनीं शेठ दयारामचा निरोप घेतला.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं शेठजींनीं चंदूला बरोबर घेतलें आणि महिंद्रकर ब्रदर्सच्या स्टोअरमध्ये जाऊन त्याच्यासाठीं कांहीं कपडे खरेदी करण्यासाठीं ते बाहेर पडले. शेठजी आणि चंदू बाहेर पडतात न पडतात तोंच

त्यांना एक कर्करा शिडी ऐकू आली. काय आहे म्हणून शेठजी वळून पाहतात, तों त्यांच्या बरोबर चालणाऱ्या चंदूनेही तशीच शिडी वाजवून त्या पहिल्या शिडीला प्रत्युत्तर दिले. एका लहान गल्लीतून भरारा दोनचार पोरें पळत बाहेर आलीं. दुसरी कोण ? टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्याच होती तीं.

“चंद्या, तू निघालास देखिल जायला होय ? ” कचऱ्याने विचारले. कचऱ्याच्या त्या प्रश्नाला शेठ दयाराम यांनी उत्तर दिले,

“पोरांनो, चंदू आज पावणेपांचच्या गाडीने जायला निघेल, तुम्हीं चार वाजतां घरीं या नि भेटा. आतां त्याला कपडे आणायला जायचं आहे.” ते म्हणाले.

“कपडे आणायला जायचं ? ” काकड्या एकदम मोटाले डोळे करून आश्चर्य दाखवित म्हणाला, “ चंद्या आतां साहेब बनणार कीं काय सूटबूटवाला ? ”

“अगदीं साहेब बनवायचं त्याला आतां बर का. बिलकुल साहेब ! ” शेठजी म्हणाले.

“बिलकुल ? ” तीं चारीं पोरें आश्चर्याने म्हणालीं. चंदू गालांतल्या गालांत हसला मात्र.

“बरं आहे, पोरांनो, जा तुम्ही आतां, अं ? अन् नक्की चार वाजतां घरीं या बरं का माझ्या ? ” शेठजी म्हणाले.

ते ऐकून टिटव्या जरा पुढें होऊन म्हाणाला,

“शेठजी, आम्ही पण येतो ना तुमच्याबरोबर दुकानांत चंदूचे कपडे घेऊं लागायला. अं ? ”

टिटव्याचें म्हणणें काकड्याला एकदम पसंत पडलें, “ वा वा वा आपण गेलों नाहीं, तर चंदूचें कपडे कोण पसंत करणार मग ? आपण तर जायलाच पाहिजे त्याच्याबरोबर. ”

“कचऱ्याला नि मला पण न्या रे तुमच्या बरोबर.” रखमी म्हणाली.

“अग चल ना.” काकड्या पुढें होत हातवारे करीत म्हणाला, “तुला नको म्हणतोय कोण” ? पण शेठ दयारामना कांहीं तें पसंत पडलें नाहीं. ते त्या पोरांना म्हणाले, “पोरांनो, तुम्ही नका येऊं आतां माझ्याबरोबर. आम्हीच दोघे जातो नि कपडे खरेदी करून येतो. तुम्ही चार बाजतां या भेटायला याला. आतां जा, पळा.”

पोरांनीं चिमणीसारखीं तोंडें करून आपली नापसंती दाखविली. तें पाहतांच चंदू म्हणाला,

“यांना घेतलं तरच मी दुकानांत येतो. नाहीं तर मी नाहीं येत मग. अन मग मी बडोद्याला देखील जाणार नाहीं शिकायला. मी यांच्याचबरोबर जाईन मग.”

शेठजींनीं जरा वेळ थांबून म्हटलें,

“पोरांनो, तुम्हांला सगळ्यांनाच कांहीं मी नेणार नाहीं बरोबर. पाहिजे तर टिटव्या, तूं चल आमच्याबरोबर.”

“टिटव्या तूं चल” म्हणतांच इतर सगळ्यांनींच डोळे बटारून आणि नाकतोंड मुरडून आपली नापसंती दाखवली. शेवटीं टिटव्यालाच काय वाटलें कुणाला ठाऊक, तो शेठजींना म्हणाला, “मग शेठजी, तुम्ही दोघेच जा. मी यांना सोडून येत नाहीं.” नंतर चंदूच्या कानांत टिटव्यानें कांहीं तरी सांगितलें आणि इतर पोरांना डोळ्यांनींच खुणावून त्यानें त्यांना म्हटलें, “आपण यांच्या बरोबर जाणार नाहीं. पण शेठजी, तुम्ही चंदूला चांगले कपडे घेतल्यावर ते आम्हांला पण दाखवा, बरं का ?”

“दाखवायचे तर ! ते सर्व कपडे तुम्हांला जरूर दाखवायचेच.” शेठजी खूष होऊन म्हणाले व चंदूला घेऊन चालूं लागले. शेठजी आणि चंदू कांहीं पावलें गेल्यावर टिटव्यानें पोरांना आपल्या मागून येण्याची खूण केली आणि एका लहानशा गल्लींत तो घुसला.

इकडे शेठ दयाराम आणि चंदू महिंद्रकर ब्रदर्सच्या स्टोअरमध्ये आले. पण पाहतात तों टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या त्यांच्याही अगोदर त्या स्टोअरपुढें उभीं ! त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करून

शेठदयाराम चंदूला घेऊन त्या स्टोअरमध्ये शिरले व त्यांनीं चंदूला कपडे घेण्यास सुरुवात केली. त्यांचें कपडे घेणें चालू असतां बाहेरून तीं पोरें चंदूला आंतले एक एक कपडे ओटानें खूणावून दाखवून, 'ते घे' म्हणून सुचवीत होतीं.

चंदूचे कपडे घेऊन झाल्यावर शेठ दयारामना काय वाटलें कुणास टाऊक; त्यांनीं त्या सर्व पोरांना आंत ओलावून त्यांनाही दोन दोन कपडे घेऊन दिले. टिटव्या, काकड्या आणि कचऱ्या आपापल्या विजारीकडे आणि शर्टकटे पाहून तर दिपूनच गेले आणि रखमीला तर तिच्या परकरपोलक्याचा वास देखील आवडायला लागला! भराभरा त्यांनीं आपल्या अंगावरच्या चिंध्या उतरून ठेवून ते नवीन कपडे अंगावर चढवून टाकले. टिटव्या खरा दूरदर्शी. त्यानें दुकानदाराजवळून एक वर्तमानपत्राचा कागद मागून घेतला आणि त्यांत तीं सगळीं लत्तारें गुंडाळून काखोटीला मारलीं.

चार वाजेपर्यंत ते कपडे घालून ती बालटोळी ऐटीनें सगळ्या गिरगांवांत मिरवून आली.

चार वाजतां शेठ दयारामचा निरोप घेऊन चंदूसह शेठ मंगळदास बडोद्याला जायला निघाले. आपली रखमी, टिटव्या, काकड्या आणि कचऱ्या वगैरे मंडळी पायींच स्टेशनवर जाऊन बसली होती. चंदू आणि शेठ मंगळदास दिसतांच त्यांनीं मोठ्यानें ओरडून त्यांचा जयजयकार केला!

शेठजींनीं तिकिट काढलें आणि चंदूला घेऊन ते गाडींत बसायला गेले. तिकिटकलेक्टर उभा असतो, तेथें चंदूची मित्रमंडळी उभी राहिली होती. जातां जातां चंदूनें त्यांचा निरोप घेतला.

“टिटव्या, काकड्या, रखमे, अन् तूं कचऱ्या, जातों आतां मी. लौकरच परत येईन मी बरं का रखमे. अन् टिटव्या तूं या काकड्याला तुझ्यांत घेऊन निजत जा रे.”

जाता जाता चंदन त्याचा निगेप घेतला.

पोरांनीं त्याला गुपचुप निरोप दिला. गाडी हालेपर्यंत ती त्या लोखंडी गजंशीं आपलीं डोक्यां टेकून चंदूकडे पाहात उभी होती. गाडी दृष्टीच्या टप्प्याबाहेर जाईपर्यंत ती तशीच तेथे राहिली. नंतर टिटव्या म्हणाला, “चला रे पोरांनो, गेला आतां चंद्रा शिकायला.” ३१/३/५१

जड पावलांनीं तीं पोरें मार्गे वळलीं. रखमी तर रडायलाच लागली काकड्या बेजबाबदारपणानें बलेंच कांहींतरी बोलून आपणंस कांहींच वाटत नाहीं असें दाखविण्याचा प्रयत्न करीत होता, पण त्याला तें साधत नव्हतें. कचन्यानें रखमीचा हात धरून टिटव्याला विचारलें,

“चंद्रा आतां कधीं परत येईल रे टिटव्या?” टिटव्यानें कांहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याच्या कंठांतून शब्दच बाहेर पडला नाही.

क्राफर्ड मार्केटमधून पायधुणीकडे तीं मुलें गेलीं. तेथून नळबाजारांत तीं आलीं. एके ठिकाणीं एक आरसा होता. काकड्या चालतां चालतां एकदम उभा राहिला,

“पोरांनो, आपण कसे काय दिसतो तें ह्या आरशांत शेवटचं पाहून घ्या.”

“म्हणजे?” कचन्यानें विचारलें.

“म्हणजे आतां आपण जुन्या बाजारांत जाणार!” टिटव्या डोळे मिचकावून म्हणाला.

“कशाला?” रखमीनें विचारलें.

“आपल्या अंगावरचे हे कपडे विकून टाकायला.” टिटव्यानें शांतपणानें उत्तर दिलें.

“पण कां?” कचन्या रडकुंडीला येऊन म्हणाला.

“कचन्या, बेथ्या तुझ्या बापानें हे कपडे पाहिले तर तो ते तुझ्या अंगावर ठेवील होय? कपडे परी कपडे जातील आणि पैसेही मिळणार नाहीत. तुझ्या बापाच्या दोन चार लाथा मात्र मिळतील तुम्हांला वरती!”

“ही : ही : ही : ” काकड्या हसून म्हणाला, अन् माझा तो थोरला भाऊ आला तर माझ्या कपड्यांचें देखील तेंच होणार. त्यापेक्षां पैसा करून पोटाला खाल्लं तर काय वाईट ? ”

कचन्याला आणि रखमीला तें सारें पटलें. त्या सगळ्यांनीं मिळून रस्त्यांवरच्या त्या आरशांत आपला औट घटकेचा थाट पाहून घेतला. नंतर त्यांनीं आपापल्या अंगावरून ते नवीन कपडे उतरून ते टिटव्या-जवळ दिले आणि त्यानें वागवीत आणलेल्या त्या जुन्या मळीव चिंध्या पुन्हा अंगावर चढविल्या. नंतर काकड्यामागून मुकाट्यानें चालत जाऊन तीं सारीं पोरे जुन्या बाजाराच्या गर्दीत नाहींशीं झालीं.

प्रकरण सहावें

चंदूचीं जागृत स्वप्नें

शेठ हिराचंदजिकडे एक रात्र राहून दुसऱ्या दिवशीं जवळच एक

शाळा होती तिकडे चंदू शेठजींबरोबर गेला. शाळेंतील कांहीं मुलें शाळेला लागूनच एक विद्यार्थ्यांचें वसतिगृह होतें तेथें राहात. चंदूलाही तेथेंच ठेवण्याचें ठरलें.

सुमारें दहा वाजण्याच्या सुमारास शेठ हिराचंद चंदूला घेऊन त्या शाळेंत आले. शाळेच्या मुख्याध्यापकांशीं शेठजींची चांगली ओळख होती. त्यांनीं पुढें होऊन शेठजींचें स्वागत केलें आणि चंदूची अगदीं जिव्हाळ्यानें विचारपूस केली. अगदीं प्रथमदर्शनींच चंदू त्यांना फार आवडला होता. त्यांनीं त्याला वसतिगृहांत ठेवण्याचें आनंदानें कबूल केलें व त्याची राहण्याची जागा वगैरे दाखविसाठीं ते त्याला घेऊन गेले.

वसतिगृहांत मुलेंच मुलें दिसत होती. कित्येक चंदूहून मोठालीं तर कित्येक अगदीं त्याच्याच वयाचीं. या मुलांबरोबर चंदूची ओळख व्हावला उशीर लागला नाहीं. त्यांतलीं एक दोन मुलें तर चंदूच्या चांगलींच परिचयाचीं झालीं. आशा रीतीनें सुरुवात तर छान झाली. पण लौकरच परिस्थिति बदलूं लागली. वसतिगृहांतील मुलांना चंदूबरोबर राहाणें आवडेना. तीं त्याच्याशीं तुसडेपणा दाखवूं लागलीं. त्यांच्यांतील कित्येक मुलांहून चंदू दिसायला सुंदर होता, पण त्याच्या तोंडांतून फार वाईटे शिव्या बाहेर पडत. शिव्यांसारख्या क्षुल्लक गोष्टींचा बाऊ हीं पोरेंका करतात, तें चंदूला समजेना. त्याच्या डोळ्यांपुढें टिटव्या, काकड्या. रखमी आणि कचऱ्या वगैरे पोरांचीं तोंडें दिसूं लागत. आपल्या सान्या शिव्यांना घाबरून हीं पोरें आपणांला जवळही करीत नाहींत, हें पाहून

तर त्याला बडोद्यांत एक क्षणभरसुद्धां राहूं नये असें वाटूं लागलें. तो तासचे तास टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या यांच्या-विषयींच्या आठवणी मनालाच सांगत शालेच्या बागेत फिरे. कुणी तरी आपणांस अचानक हळूच उचलून जर मुंबईतील फॉकलंड रोडवार असलेल्या सिताराम विल्डिंगजवळ नेऊन ठेवलें तर काय मजा होईल, असाही विचार त्याच्या मनांत केव्हां केव्हां येई. पुष्कळदां बागेतून फिरतां फिरतां तो टिटव्या, काकड्या वगैरे पोरान्वरोवर आपण हसत खिदळत चाललों आहों, अशी कल्पना करून मनाशींच हसे अथवा कांहीतिरी गमतीचें बोलें. नंतर आजूबाजूंस पाहून फिरून खिन्न होई. पुष्कळदां बागेतील हिरवळीवर तो डोळे मिटून स्वस्थ पडे, तेव्हां त्याला आपल्या त्या जुन्या मंडळीपैकीं कुणाची तरी शीळ ऐकूं आल्याचा भास होई आणि मग तो देखील डोळे बंद असतांनाच आपलीं दोन्ही हातांचीं दोन दोन चिमुकलीं बोटें एकत्र जुळवून तोंडांत घाली आणि त्या कल्पनेतील शिड्डीला तसलीच शीळ घालून प्रत्युत्तर दिल्यासारखें करी. त्याला वर्ग चालू असेल तो वेळ मात्र बराच आवडे. त्या वेळांत त्याचें मन वर्गातील अभ्यासांत गुंतून राहिल्यामुळें त्याला मुंबईकर मित्रमंडळीची तितकी आठवण होत नसे. त्याला अभ्यास करायला आवडे. आपल्या पुस्तकांतील चित्रें पहात बसायला त्याला मौज वाटे. त्यांतल्या त्या सोप्या पण गोड अर्थानें भरलेल्या कविताही तो पुष्कळदां गुणगुणत राही.

इतर मुलांच्या मानानें चंदू शिकायला हुशारच आहे, असें त्याच्या शिक्षकांना आढळून आलें. पहिल्याच वर्षाच्या शेवटीं त्याला त्याच्या वर्गातील पहिल्या नंबरचें बक्षीसही मिळालें होतें.

केव्हां कव्हां त्याच्या हॉस्टेलमधील मुलें शनिवारीं दुपारून 'पिकनिक' ला जात. शहराबाहेरील ती मोकळी स्वच्छंदसृष्टि पाहून कसल्या तरी गोड संवेदना त्याला प्रफुल्ल करीत. ती हिरवी हिरवी शेती पाहून त्याला फार आनंद वाटे. तिकडून परत आल्यावर तो शालेच्या

त्या सुंदर बगीच्यांत फिरून खूप खूप विचार करी. कसला विचार करी, कुणाला माहीत. पण त्याच्या डोळ्यांपुढे शहराबाहेरची ती हिरवी गार शेती उभी राही आणि त्याला आपण तसल्या शेतांतून खूप खूप फिरत आहो, अशी जागृत स्वप्ने पडल्याचा भास होई.

त्याच्या शाळेत शेतकी हा ऐच्छिक विषय ठेवलेला असे. चंदूला शेतकीमास्तरचा तास भारी आवडे. त्याची आणि शेतकीमास्तरची अगदी गट्टी जमलेली होती. चंदूची शाळा शहराच्या एका कडेलाच एक मोठे पटांगण होते त्याला लागून होती. केव्हां तरी त्या पटांगणाचे जर शेत केले, तर आपण त्यांत कितीतरी आनंदाने काम करू असे चंदूला वाटे. तो तासचे तास त्या पटांगणाकडे पाहता बसे.

महिन्याच्या शेवटी जो शनिवार आणि रविवार येई, त्या शनिवारी आणि रविवारी हॉस्टेलमधील कित्येक मुले आपल्या आईबापांच्या घरी जात. केव्हां केव्हां कित्येक मुलांचे आईबाप त्यांना भेटायला येत. अशा वेळी चंदूला वाटे, की आपल्याला देखील आईबाप असते, तर आपण देखील असेच घरी गेलो असतो त्यांच्याबरोबर! हा विचार केव्हां केव्हां त्याला अगदी अस्वस्थ करी. निदान आपल्या आईबापांची नावे तरी आपणांस माहीत असतील तर बरे झाले असते असे त्याला मनांतून वाटे. शाळेत नांव घालतांना शेठ हिराचंदजींनी त्याचे संबंध नांव “चंद्रकांत दयाराम संकलेचा” असे सांगितले होते. शाळेत सगळेजण त्याला त्याच नावाने ओळखित असत. शेठ दयाराम आपला कांही खरा बाप नव्ह. आपल्याला स्वतःचा खरा बाप कोण, ते कां माहीत असू नये? हा प्रश्न चंदूला वारंवार अप्रिय वाटे.

‘आई’ या विषयावरील कविता गातांना त्याच्यापुढे एक प्रेमळ डोळ्यांची बाई हात पसरून उभी आहे. असा भास त्याला होई आणि ‘आई’ अशी तोंड भरून हांक मारून आपण त्या बाईच्या गळ्यांत पडावे असे त्याला वाटे. केव्हां केव्हां तो एकटाच फिरत असला, म्हणजे या काल्पनिक आईबरोबर मोठमोठ्याने बोलत असे. एखादे वेळी तो

तिच्यावर रुसे आणि तिला म्हणे, “ मला इतके दिवस एकटेंच सोडून गेलीस नाही का तूं? मी आतां नाही बोलणार जा तुझ्याशीं!” केव्हां केव्हां तो तिला म्हणे, “ मीं काय केलं होतं ग तुझं, म्हणून तूं माझ्यावर अशी रागावलीस?”

वर्गांत मास्तर रागावले, तर तो लगेच आपल्या त्या कल्पनेंतील आईकडे एकान्तांत धाव घ्यायचा नि म्हणायचा, “ आई, हे सगळे लोक रागावतात तेव्हां समोरासमोर येऊन रागावतात. मग तूं माझ्यावर तसंच कां ग नाहीस रागावत?”

केव्हां केव्हां चंदू त्याच्या त्या कल्पनेंतील आईशीं तसा बोलत असला, म्हणजे अचानक कुणी तरी तिकडे फिरत येई. त्याला चंदूच्या त्या मनाशींच बडबडण्याचा अर्थ समजत नसे. कांहीं पोरांनीं तर त्याला चक्रम म्हणूनही ठरवून टाकलें होतें.

त्याच्या शालेच्या मोठ्या हॉलमध्ये एका कुठल्या तरी प्रेमळ माणसाचा फोटो होता. या फोटोला केव्हां तरी एक माळ कुणीं घालून ठेवली होती. चंदूला तो फोटो भारी आवडत असे. केव्हां केव्हां त्या फोटोकडे तो पाहातच राही किती तरी वेळ. आपला बाप या फोटोंतील माणसासारखाच दिसत असेल काय, असा तर विचार त्याच्या मनांत येत नव्हता ना?

रात्रीच्या वेळीं झोपण्याअगोदर सर्व मुलें प्रार्थना म्हणत. चंदूला प्रार्थनेची ती वेळ फार प्रिय वाटावयाची. प्रार्थना म्हणतांना आपण ती प्रार्थना कुणासमोर म्हणतों, असें जर त्याला कुणीं विचारलें असतें, तर चंदू म्हणाला असता, “ त्या आपल्या शालेच्या हॉलमध्ये एक फोटो आहे ना? त्या फोटोसमोर. तो प्रेमळ गृहस्थ माझ्या समोर उभा आहे, असा भास मला होतो. देव माणसाचें रूप घेतो हें जर खरं असेल, तर त्या फोटोंतल्या माणसाचें रूप घेण्याचा त्याला देखील मोह होईल, नाही का हो?”

आरंभीं आरंभीं चंदूच्या शिष्या देण्यासारख्या वाईट संवयी पाहून शालेचे अध्यापक बरेच अस्वस्थ होत. पण चंदूचें मूळ काय, हें लक्षांत

आलें म्हणजे ते मनाशींच म्हणत, “गरीब पोरगा आहे, सुधारेल हळू हळू. अधिक लक्ष मात्र पुरवले पाहिजे.”

त्यांच्या श्रमांचें चीज होत आहे असें त्यांना दिसून येऊं लागलें.

चंदूच्या शिष्या देण्यासारख्या घागेरड्या संवयी हळू हळू सुटत चालल्या, हें पाहून त्यांना पुष्कळच समाधान वाटे. त्यांच्या अभ्यासांतही त्यानें चांगलेंच मन घातलें असल्यामुळे तो भराभर पास होत वरच्या वर्गांत जाऊं लागला. केव्हां केव्हां शेठ हिराचंद त्याची पूसतपास करीत, तेव्हां त्यांनाही त्याची प्रगति ऐकून आनंद वाटे.

शेठ दयारामकडे त्याच्या अभ्यासाचा रिपोर्ट वारंवार जाई, तो पाहून शेठजींना पुष्कळ समाधान वाटे. चंदूला कांहींच कमी पडूं नये अशी सर्व व्यवस्था त्यांनीं केलेली होती.

प्रकरण सातवें

मुंबईची खबरवात

चंदू त्याच्या शाळेत एक हुषार आणि गोड पोरगा म्हणून ओळखला जाऊ लागला. सर्वजण त्याच्याशी अगदी प्रेमाने वागत. मुंबईची आठवण त्याला आतां फार क्वचित होई. एखादे वेळीं तशी फार जोराने आठवण आली, म्हणजे तो त्याच्या त्या मुंबईकर मित्रांना शेठजींच्या नांवें एखादें पत्र टाकी. त्याच्या त्या पत्रांची उत्तरेही केव्हां केव्हां येत. तीं उत्तरे वाचून चंदूला मुंबईतील आपला तो जुना जीवनक्रम आठवे. त्याचे अगदीं पहिलें पत्र गेलें तेव्हां टिटव्यानें कोणाकडून तरी लिहून घेतलेलें पुढील अर्थाचें एक पत्र त्याला पाठवले होतें—

“चंद्रा, तुला जर बडोद्याला करमत नाहीं म्हणतोस, तर तूं मुंबईला निघून कां येत नाहीस एकदम? तुला तिथं निजायला चांगली जागा नसली तर मग तूं मुळींच राहूं नकोस तिथं. आठवतं का मागं तुला कशी सदीं झाली होती पावसामुळं? ह्या वेळीं काहीं मी तिथं नाहीं आयशात्रीकडून औषधपाणी पाठवून द्यायला! सिताराम ब्रिलिंग आतां पार पाडून टाकली आहे. आम्ही, आयशात्री राहाते ना, तिथंच त्या पत्र्याच्या चाळीच्या वळचणीला एक फक्कड निवारा शोधून काढला आहे. तुला तिथं सहज जागा होईल !

शेठजींनीं तुझ्यापुढंच आम्हांला घेऊन दिलेले कपडे आम्हीं जुन्या बाजारांत विकून टाकले. पण रखमी नू कचऱ्याच्या बापाला तें कळल्यावर त्यानं त्या दोघांना बडव बडव बडवलं. पैसे मात्र आम्हीं त्या दारुड्याच्या हातीं लागूं दिले नाहीत.

चंदू, मला रखमी नू कचऱ्यावाणी बाप नाहीं तें चांगलं आहे पण जरी असता, तरी त्याची बी हड्डी नरम केली असती ह्या टिटव्यानं !

कपड्यांची ती चुगली काकड्याच्या भावानं रखमच्या बापाला केली. सपाट्यांत गावला तर पाहून घेऊं,

काकड्या एका फळवाल्याच्या दुकानांत शिरला; त्याला आयत्या वेळीं पकडून त्या फळवाल्यानं खूप ठोक दिला. आपल्या पोरांच्या टोळींत राहून त्याला फळं बी चोरायला येत नाहीत अजून नीट.

आम्ही तुझी वाट पाहून आहों. तूं मुंबईला निघून ये.

—टिटव्या.”

हें पत्र आल्यावर कित्येक महिन्यांनीं टिटव्याचें आणखी एक पत्र आलें होतें. त्यांत तो लिहीत होता—

“शेठजींच्या घरीं तुझी खुशाली विचारायला गेलों, तर ती ताराची ‘मा’ वसकेन् अंगावर धावून आली न् म्हणाली, ‘खबरदार, पुन्हां इकडे आलांत तर. तंगडीच तोडून काढीन एकेकाची!’ चंद्रा, तंगडी तोडायला ह्यो टिटव्या तिला कोण वाटला असल र? काल शेठजींपासून तुझा पत्ता घेतला आणि हें नाटपेड तुला पाठवीत आहे. मला पत्र पाठवतांना, भयरू पानवाला, ११ फाकलंड रोड, सातवी गल्ली ह्या पत्त्यावर पाठवीत जा.”

ह्या पत्रांतली भाषा अर्थातच वर दिली तशी नसे. पत्रेंही अगदीं त्याच वाक्यांचीं नसत. पण त्यांचें स्वरूप वरीलप्रमाणें असे. चंदूला हीं पत्रें आलीं म्हणजे अगदीं आनंद व्हायचा. तो सत्रंध दिवस त्याला फार चांगला जात असे.

केव्हां केव्हां शेठ हिराचंद त्याला आपल्या घरीं नेत, तेव्हां त्याला फार समाधान वाटे. जेव्हां आपल्याला या जगांत आपलें म्हणायला कोणी नाही ही जाणीव त्याला अस्वस्थ करी, तेव्हां त्याला ताराचीही आठवण होई आणि कां कुणास ठाऊक, त्याला फार समाधान वाटे. विशेषतः ताराची ती प्रेमळ वागणूक त्याला फार आठवे आणि त्याचा कंठ भरून येई. तो मनांतल्या मनांत म्हणे, “तारा, तूं माझ्याशीं एकदांच प्रेमळपणानें वागलीस, पण माझ्या आयुष्यभर ती तुझ्या प्रेमळपणाची

स्मृति मला समाधान देत राहिल. ताराची आठवण झाली, कीं आपण या जगांत अगदींच एकेटे नाहीं असें त्याला वाटूं लागे. वर्षांमागून वर्षे जात, तसतशी टिटव्या, काकड्या वगैरे पोरांची आठवण त्याला जुनी जुनी होत चालली, पण ताराच्या स्मृतीवर जुनेपणाची छाया देखील पडलेली नाहीं असें त्याला वाटे. शेट दयाराम त्याला केव्हां केव्हां एखाददुसरे पत्र लिहीत, त्यांत ताराचा उल्लेख आला म्हणजे तेव्हाच भाग तो पुन्हा पुन्हा वाची. टिटव्याचींही पत्रे त्याला अधून मधून येतच असत, त्यांत तो त्यांचे उद्योग वगैरे गोष्टींविषयीं सविस्तर लिहून कळवी. पण नंतर पुढे हीं पत्रे बरींच त्रोटक त्रोटक येऊं लागलीं. शेवटीं शेवटीं तर वर्षांतून त्यानें दोन चार पत्रे पाठवलीं म्हणजेच टिटव्याचें एखादें पत्र आलें तर येई आणि तें देखील एकादें लहानसें पोस्टकार्ड असे. पुढे पुढे तर तें देखील येईनासें झालें. त्याच्या शेवटच्या पत्रांत त्यानें लिहिलें होतें—

“चंद्रा, रखमी फार आजारी आहे. तिला दवाखान्यांत जायला नि दवा घ्यायला पैसे पाहिजेत. सरकारी दवाखान्यांत फुकट जातां येईल, पण तिथं चांगली व्यवस्था होत नाहीं. नर्सा नि डाक्टरलोक राग राग करतात.”

हें पत्र आल्यावर चंदूनें आपल्याजवळच्या पैशांतून कांहीं पैसे टिटव्याच्या नांवावर पाठवून दिले, पण ते पैसे टिटव्याला मिळाले नाहीत. ‘मालक सांपडत नाहीं.’ असा शेर घेऊन मनीऑर्डर परत आली. त्यावर तीन चार पत्रे चंदूनें टिटव्याला त्यानें दिलेल्या पत्त्यावर पाठवलीं, पण तीं सगळीं पत्रे त्याच्याकडे परत आलीं. त्यानें शेट दयारामना देखील लिहून पाहिलें. पण शेटजींचें पत्र आलें त्यांत त्यांनीं लिहिलें होतें, कीं “टिटव्या अगर त्याची मंडळी कोठें गेलीं तें मला माहीत नाहीं. कांहीं महिन्यांपासून तीं मला दिसलींच नाहीत.” अशा रीतीनें निराश होऊन टिटव्याच्या शोधाचा नाद चंदूला सोडून द्यावा लागला होता. केव्हां तरी आपण परत मुंबईला जाऊं, तेव्हां आपली ती

जुनी मित्रमंडळी आपण शोधून काढूं असें त्यानें मनाशींच ठरवलें होतें. मुंबईस गेल्यावर आपल्याला त्यांचा शोध सहज लावतां येईल असें त्याला वाटत होतें.

चंदू जसजसा मोठा होऊं लागला तसतसा अधिकच सुंदर दिसूं लागला होता. मूर्तिमंत तारुण्य त्याच्या नसानसांत खेळत होतें. त्याची ती भरदार शरीरयष्टी पाहून पाहाणारा समाधानानें “वा रे तरुण” ! असे उद्गार काढल्याखेरीज राहात नसे. शाळेंतील अभ्यासांत जसा चंदू प्रवीण, तसाच खेळांत देखील पटाईत होता. त्याच्या शाळेचा चॅम्पियन म्हणून फार लौकर तो प्रसिद्धीला आला. मॅट्रिकची परीक्षा पास झाला, तेव्हां सर्व शाळेतर्फे त्याला निरोप देण्याचा समारंभ झाला. एक हुषार विद्यार्थी आणि शाळेचा चॅम्पियन म्हणून पुष्कळांनीं त्याचा गौरव केला. फुलांच्या माळांनीं त्याचा गळा भरून गेला होता आणि आपल्या गौरवाचीं भाषणें ऐकून त्याचा ऊर दाटून आला होता.

प्रकरण आठवें

ताराची पुनर्भेट

कॉलेजच्या दुसऱ्या वर्गात चंदू असतांना शेठ दयाराम आणि

तारा बडोद्याला कामानिमित्ताने आली होती. शेठजींनीं चंदूची चौकशी केली, तेव्हां शेठ हिराचंद यांनीं जी माहिती त्यांना दिली ती ऐकून त्यांनीं फार आनंद झाला. तारा आतां पुष्कळच मोठी दिसत होती. एकेकाळीं आपणांस याच मुलानें मरणाच्या दाढेंतून ओढून काढलें वगैरे हकीकत तिला ऐकून माहीत होती. चंदूला जरी तिनें प्रत्यक्ष पाहिलेलें होतें, तरी त्याचा चेहरा आतां तिला विलकूल आठवत नव्हता. त्या प्रसंगाची कांहीं तरी विचित्र आठवण तिच्या मनांत होती. तिला आठवत तर होतें पण काय आठवत होतें तेंच समजत नव्हतें.

शेठ दयारामनीं जेव्हां चंदूला भेटण्याची गोष्ट काढली, तेव्हां ताराला बरें वाटलें. बाहेर जाण्यासाठीं तयार होऊन ती शेठजींबरोबर चंदूच्या राहाण्याच्या ठिकाणाकडे निघाली.

चंदूचें कॉलेज कांहीं फार दूर नव्हतें. शेठ दयाराम, शेठ हिराचंद आणि तारा ताबडतोब तेथें पोचलीं. कॉलेजच्या क्रीडांगणावर क्रिकेटची मॅच चालू होती. “चंदूचा खेळ आज तुम्हांला बघायला मिळेल” असें शेठ हिराचंद म्हणाले, तेव्हां तर ताराची उत्सुकता कमालीची वाढली.

ते ग्राउंडवर जाऊन पोचले, तेव्हां मॅच अगदीं रंगांत आली होती. प्रिन्सिपलनीं शेठ हिराचंद आणि त्यांची पाहुणेमंडळी यांचें प्रेमानें स्वागत करून त्यांना प्रेक्षकमंडळींत एका चांगल्या जागीं नेऊन बसविलें. शेठ हिराचंद यांनीं आपल्या पाहुण्यांची ओळख करून दिल्यावर चंदूच्या कॉलेजचे प्रिन्सिपल चंदूची एक एक गोष्ट अभिमानानें सांगू लागले.

“तो पाहा तुमचा चंदू” बॅटिंग करणाऱ्या एका सशक्त आणि उमद्या तरुणाकडे बोट दाखवून ते म्हणाले. आमच्या कॉलेजचा तो हीरो आहे हीरो ! शाबास पळेऽऽ !” चंदूने एक बाऊंडरी मारलेली पाहून ते ओरडले. तारा आश्चर्याने आणि कौतुकाने त्या उमद्या तरुणाचा खेळ पाहात बसली होती. चंदूने आणखी एक सगसगीत टोला लगावला ते पाहून तिने जोराने टाळ्या वाजवल्या.

त्या दिवशी चंदूचा खेळ कांहीं औरच झाला. इकडे त्याचे प्रिन्सिपल त्याच्या इतर कित्येक गोष्टी अभिमानाने सांगतच होते. शेठ दयारामही अगदी खूष झाले. शंभर धावा काढून चंदू तंबूकडे येण्यास निघाला, तेव्हा त्याच्या नांवाच्या जयजयकाराने क्रीडांगण दुमदुमून गेले. त्याच्या कॉलेजचे विद्यार्थी त्याला खांद्यावर उचलून घेऊन तंबूत नाचत बागडत आले. त्याच्यावर अभिनंदनांचा अगदी वर्षाव झाला. त्याच्या कॉलेजच्या विद्यार्थिनी आणि विद्यार्थी यांच्या गर्दीत तो कोठे नाहीसा झाला, ते देखील दिसेना. ताराला काय आनंद झाला ते सारे पाहून ! आपण देखील जाऊन त्याचे अभिनंदन करावे असे तिला वाटू लागले.

चंदूचे अभिनंदन करण्यासाठी प्रिन्सिपल पुढे झाले. त्यांनी त्याचे मनापासून अभिनंदन करून, तुम्हांला मुंबईहून कोणी तरी भेटायला आले आहे, तिकडे चला असे चंदूला सांगितले.

गर्दीतून वाट काढीत चंदू व प्रिन्सिपल शेठ हिराचंदच्या पाहुण्यांकडे आले आणि त्यांनी चंदूची आणि त्या पाहुणेमंडळीची प्रत्यक्ष भेट करून दिली. शेठजींनी चंदूचा हात प्रेमभराने किती तरी वेळ तसाच हातांत धरून टेवला होता. ताराने आपले अभिनंदन त्याला गोड हास्याच्या रूपाने कळवले. त्या संध्याकाळी शेठ हिराचंदच्या घरी त्यांच्या त्या मुंबईकर पाहुणेमंडळीबरोबर चंदूही गेला.

भोजनोत्तर गप्पागोष्टीत बोलतां बोलतां ताराचा व चंदूचा संकोच बराच नाहीसा झाला. तीं पुष्कळच मोकळ्या मनाने बोलूंचालूंचालूंचालीं

शेठ दयाराम तर चंदूला प्रत्यक्ष पाहून अगदीं निहायत खूष झाले होते. त्यांनीं चंदूचे शिकून निघाल्यानंतरचे काय घेत आहेत त्याची चौकशी केली. तेव्हां चंदूने त्यांना उत्तर दिले,

“शेठजी, मी बडोद्याला आलों तेव्हां माझ्या मुंबईतील मित्रमंडळीला असें वचन दिलें होतें, कीं त्यांच्यासाठीं कांहीं तरी करीन. त्यांची सेवा करून त्यांच्यांत कांहीं तरी सुधारणा घडवून आणावी म्हणून मी माझे आयुष्य खर्चीन.” चंदूचें तें उत्तर ऐकून व त्याला पूर्वीची त्याची मित्रमंडळी अजूनही तितकीच प्रिय वाटते हें पाहून शेठ दयाराम तर अधिकच खुष झाले. त्यांनीं चंदूला त्याच्या त्या विचारांबद्दल धन्यवाद देऊन म्हटलें

“तुझे शिक्षण संपलें, कीं तूं मुंबईस ये. तुझ्यासाठीं कामाची वगैरे सोय मी करीन. मला तूं आगाऊ लिहून मग ये म्हणजे झालें.”

शेठ दयारामच्या त्या बोलण्यानें चंदू उपकाराच्या ओझ्याखालीं दबल्यासारखा झाला. त्याच्या कंठांतून शब्दही निघेना. तो शेठजींना इतकेंच म्हणाला,

“शेठजी, तुम्हीं माझ्या शिरावर उपकरांची रास केली आहे. तुमचें ऋण मला केव्हांही फेडतां येणार नाहीं ! जगांत केव्हां केव्हां एखाद्याचें सदैव ऋणी राहण्यांतच धन्यता असते ! ”

चंदूचें तें आभारप्रदर्शन ऐकून शेठजींचा कंठही भरून आला. ते चंदूला म्हणाले,

“चंदू, तूं माझ्यावर एवढा मोठा उपकार केला आहेस, कीं, त्या मानानें मीं तुझ्यासाठीं जें केलें, तें अगदीं योग्य केलें असें मला वाटतें. त्याच्यासाठीं माझे आभार मानण्याची तसदी तूं घेतली नाहीस तरी चालेल.”

शेठ दयाराम आणि तारा यांचा मुक्काम चार पांच दिवस होता. शेठ दयाराम यांना त्यानंतर चंदूला भेटून त्याच्याशीं बोलण्याला वेळ मिळाला नाही. कामांतच त्यांचा सर्व वेळ गेला. ताराला मात्र

पुष्कळ वेळ होता. सायंकाळच्या वेळीं चंदूबरोबर फिरून आपल्या मुंबईतील गोष्टी त्याला सांगणें आणि त्याच्या कॉलेजच्या गमती ऐकणें तिला फार आवडे.

त्यांच्या त्या चार दिवसांच्या सहवासांत ताराविषयीं चंदूला पुष्कळच आदर वाटूं लागला होता. लहानपणीं जशी ती प्रेमळ आणि मनमिळाऊ होती, तशीच, किंबहुना त्याहूनही अधिक प्रेमळ आणि गोड स्वभावाची ती आतां झाली होती. मुंबईस ती इंग्रजी सहावींत शिकत होती. तिच्या वयाच्या मानानें तिचें शिक्षण फार चांगलें झालें होतें. शाळेंत तिचा अभ्यासक्रम अगदीं उत्तम प्रकारचा असून ती सगळ्या शाळेची आवडती होती. चंदूचें व तिचें जें संभाषण होई, त्यावरून तिचा समंजसपणा आणि गोड स्वभाव चंदूला चांगलाच कळून आला होता; उलट चंदूविषयीं तारालाही फार आदर वाटूं लागला होता. त्याच्याबरोबर गप्पागोष्टी करण्यांत तिला फार समाधान वाटत असे. परत मुंबईला जाण्याचा दिवस जवळ आला, तेव्हां तर तिला असेंही वाटलें, कीं तो दिवस आणखी जरा लांबणीवर पडला तर बरें होईल !

ज्या दिवशीं तारा परत मुंबईला जाणार होती, त्याच्या आदल्या संध्याकाळीं चंदूबरोबर बोलतां बोलतां ती त्याला म्हणाली,

“चंदू, आतां आपली फिरून केव्हां भेट होईल कुणास टाऊक. बडोद्यांतले हे चार दिवस इतके आनंदांत गेले, कीं विचारूं नकोस. मला तूं मृत्यूच्या दाढेंतून ओढून काढलं नसतंस तर आज आपली भेटसुद्धां झाली नसती—”

“अन् मग मी कुठं असलों !” चंदू म्हणाला, “तारा, तुझ्या दयाळू पित्यानें माझ्या एका क्षुल्लक कामगिरीमुळे मला माणूस बनवलं. तुमचे उपकार मी जन्मभर फेडूं शकणार नाहीं !”

“माझा जीव तूं वांचवलास म्हणून बापजींनीं तुझ्यासाठीं कांहीं तरी केलं असेल” तारा म्हणाली, “पण स्वतः मी अजून तुझ्यासाठीं कांहीं

केलेलं नाही. खरं पाहिलं, तर बापजीपेशां माझ्यावरच तुझे अधिक उपकार झाले आहेत.”

ताराचें तें बोलणें चालू असतां चंदूला तो चिरस्मरणीय दिवस आठवला. तो शेठजींच्या घरीं बिछान्यावर पडला होता आणि सुमारे पांच वर्षे वयाची ती गोड पोरगी तारा त्याच्या बिछान्यावर बसून बोटबोट बोल बोलून त्याच्या केसांवरून आपला इवल्यासा हात फिरवीत बसली होती. तितक्यांत तिची आई आली आणि छोट्या ताराला एका भिकाऱ्याच्या पोराबरोबर खेळतांना पाहून तिच्या संतापाला सीमा राहिली नाही. ती मथुराबाईला रागें भरूं लागली आणि ताराला तेथून उचलण्यास सांगू लागली. विचारी तारा मोठमोठ्यानें रडून आपली नापसंती दाखवू लागली, पण तिला बाहेर जावेंच लागलें. जातां जातां तिनें आपल्या इवल्याशा हातांनीं चंदूचें तोंड कुरवाळून त्याच्या सवंध आयुष्यांत जिव्हाळ्याचा ओलावा निर्माण केला.

चंदूला तो सर्व प्रसंग आठवला आणि तो ताराचें भाषण मध्येंच थांबवून म्हणाला,

“तुला आठवतं किंवा नाही कुणास ठाऊक तारा, पण तूं माझ्यासाठीं अशी एक गोष्ट केलीस, कीं त्या गोष्टीमुळंच मला जगण्यांत गोडी वाटते. मी या जगांत एकटा नाहीं असं मला तुझ्या त्या प्रेमळ हस्तस्पर्शानं पटवून दिलं. माझ्याही जीवनांत कुणाचा तरी जिव्हाळा असून तें अगदींच रखरखीत आणि वैराण नाहीं हें तूंच मला अनुभवायला लावलं आहेस.”

चंदू हें सर्व बोलून गेला खरा, पण आपण बोलू नये तें तर बोलून गेलों नाहीं ना असें त्याला वाटायला लागलें. त्यानें कांहींसं भीत भीतच ताराकडे पाहिलें. तारा खालीं पाहात चालली होती. तिला कांहीं तरी बोलवेंसें वाटत होतें, पण ती तें शेवटपर्यंत बोललीच नाही.

शेठ हिराचंदच्या घरापर्यंत चंदूनें तिला आणून सोडल्यावर तो म्हणाला,

“तारा, मी कदाचित् आज बोलूं नये तें देखील बोललों कीं काय कुणास ठाऊक. तुला दुःख होईल असा एखादा शब्द जर चुकून माझ्या तोंडातून गेला असला, तर त्याबद्दल, तूं मला क्षमा कर. मला हें सारं कुठं तरी बोलून टाकायला पाहिजे होतं, तें मीं आज तुझ्याजवळ बोलून टाकलं.”

तारानें फिरून कांहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण तिच्या तोंडांतून शब्दच बाहेर पडेनात. ती चंदूचा निरोप घेऊन शेट हिंराचंदच्या बंगलीच्या पायऱ्या चढून वर गेली.

दुसऱ्या दिवशीं चंदू शेठजींना आणि ताराला पोंचवायला स्टेशनवर गेला. पण या वेळींही तारा त्याच्याशीं फारसें कांहीं बोलली नाहीं. मात्र गाडी स्टेशन सोडून दूर गेली तरी ती खिडकीबाहेर डोकावून त्या स्टेशनच्या दिशेनें मार्गें पाहात होती.

प्रकरण नववें

चंदू परत आला

शेठ दयाराम यांनी चंदूला मुंबईस जातांना सांगितल्याप्रमाणे त्यांनी

देऊं केलेली नोकरी स्वीकारावी म्हणून पदवीधर चंदू मुंबईस यायला निघाला. रस्त्यानें कितीतरी प्रकारच्या विचारांची - खळबळ त्याच्या हृदयांत माजून राहिली होती ! आज इतक्या वर्षांनी तो मुंबईस परत चालला होता. या वर्षांत कितीतरी घडामोडी झाल्या असतील ! शेठजी आणि तारा त्याला भेटून गेल्याला तीन चार वर्षे होऊन गेली होती. जातांना तारा आपल्याशीं कांहीं विशेष बोलली नव्हती. आपण तिचा अपमान होईल अशा प्रकारचे तर कांहीं बोललों नाहीं ना, या भीतीनें नंतर एक पत्र पाठवून ताराची क्षमा मागितली होती आणि ते पत्र गेल्यावर पांच सहा दिवसांनीच तारानेही आपल्याला एक पत्र पाठविलें, त्यांत तिनें लिहिलें होतें,

“माझा अपमान होईल असं तूं काय बोललास, तेंच मला कळत नाहीं. माझी तूं क्षमा मागावी असं कांहींसुद्धां तुझ्याकडून झालेलं नाहीं. उलट चंदू, तुझ्याबरोबर घालविलेले ते चार दिवस इतके मजेत गेले, कीं तितके मजेचे दिवस मला कुठलेही वाटले नव्हते. तूं शिक्षण संपवून परत मुंबईला आलास म्हणजे कदाचित् तसे दिवस पुन्हा लाभतील असं वाटतं. लौकर लौकर शिकून परत ये—”

या पत्रानंतर अशीच आणखीं कांहीं पत्रे तारानें आपणांस पाठविलीं. त्या सर्व पत्रांत तिचा प्रेमळपणा कसा अगदीं मूर्तिमंत उतरलेला दिसे. आपण तीं सारीं पत्रे अगदीं जिवापलीकडे जपून ठेवलीं आहेत हें चंदूला माहीत होतें. त्यानें आपली सूटकेस उघडून तिच्यांत एके ठिकाणीं जपून ठेवलेलीं तीं सारीं पत्रे बाहेर काढलीं आणि पुन्हा

एकदां ती वाचून पाहिलीं. ताराचीं पत्रें नंतर नंतर उशीरां येऊं लागलीं होतीं. हळू हळू तीं देखील बंद झाली. तीं जुनीं पत्रें चाळतां चाळतां एका पत्रांतील पुढील ओळी त्यानें पुन्हा पुन्हा वाचून काढल्या. त्यांत तारानें लिहिलें होतें,

“तूं परत येशील तेव्हां मला एक पत्र घाल. मी तुला उतरून घ्यायला स्टेशनवर येईन.”

आज चंदू मुंबईस चालला होता, पण त्यानें ताराला पत्र घातलें नव्हतें. ताराच्या त्या पत्रावरची तारीख चंदूनें पाहिली. सुमारे दीड वर्षांपूर्वीं तें तिनें त्याला लिहिलें होतें. तेंच तिचें शेवटचें पत्र. त्यानंतर त्याला तिच्याकडून पत्र आलें नव्हतें. आज अचानक तो तिच्यापुढें जाऊन उभा राहणार होता. आपणांस अचानक समोर उभें पाहून ताराला काय वाटेल असा एक ओझरता विचार त्याच्या डोक्यांत आला आणि तो मनाशींच हंसला. कां हंसला कुणास माहीत. शेठ दयारामना त्यानें एक पत्र पाठवून आपण कोणत्या गाडीनें येणार तें कळविलें होतें. त्यांनीं तें पत्र ताराला दाखविलें असेल काय ?

गाडी धाड् धाड् आवाज करीत स्टेशनांत शिरली. चंदूनें सर्व प्लॅटफॉर्मवर नजर फिरविली. कोणीही स्टेशनवर आलें नव्हतें. एक हमाल करून त्यानें त्याच्या जवळ आपलें सामान दिलें आणि तो प्लॅटफॉर्मवरून बाहेर जाण्यासाठीं झपाट्यानें चालला. त्याच्या अगदीं बालपणची आठवण झाली त्याला. तो बडोद्याला जातांना ज्या ठिकाणीं टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या उभे होते त्या जागीं त्याचें लक्ष गेलें. पुन्हा एकदां त्याला तें दृश्य आठवलें. “खरंच, कुठं असतील तीं पोरं ? आतां तीं सारीं मोठालीं झालीं असतील. रखमी पोरगी नाकीं डोळीं अगदीं नटिस होती. ती आतां कशी दिसत असेल ? बस, बस आतां गेल्याबरोबर प्रथम शेठजीकडे जाऊन सामान सुमान ठेवायचें आणि त्या आपल्या पोरांना शोधून काढावयाचें. आपल्याला इतका मोठा झालेला पाहून ते ओळखतील कीं नाहीं कुणास ठाऊक. त्यांना आपण

इतक्या दिवसांनीं भेटल्यावर काय वाटेल? टिटव्या काय म्हणेल? काकड्या आणि कचऱ्याला काय वाटेल? रखमी आपल्याला ओळखील का?” असे एक नि हजार विचार त्याच्या मनांत घोळत होतें. त्यानें एक व्हिक्टोरिया ठरविली आणि तिच्यांत बसून तो चर्नारीरोडकडे निघाला.

शेठजींची ती इमारत दिसतांच कांहीं तरी विशेष आनंदाची एक लाट त्याच्या सर्व शरीरांत चमकून गेली. दादर चढून तो वर गेला. शेठजींच्या घराचें दार बंद होतें. त्यानें हळूच टिक् टिक् असा आवाज करून तें ठोकलें. दार उघडलें गेलें. तिरसट मुद्रा धारण केलेली ताराची ‘मा’ दारांत उभी होती.

“कोण पाह्यजे?” तिनें कडवट आवाजानें प्रश्न विचारला.

“मी चंदू. तुम्हीं मला ओळखलं नसेल! मी इथून गेलों, तेव्हां अगदीं लहान होतों. त्या वेळीं तुम्ही मला पाहिलं होतं—”

“चंदू काय?” ताराची ‘मा’ कांहींसें स्वतःशींच म्हणाली. चंदू येणार हें तिला माहीत होतें. शेठजींनीं तें तिला सांगितलें, तेव्हां तिची नि शेठजींची थोडीशी खडाजंगीही झाली होती; त्यावर चंदू आल्यावर त्याचें कसें काय स्वागत करायचें याचाही थोडासा आराखडा तिनें मनांतल्या मनांत आखून ठेवला होता. पण प्रत्यक्ष चंदूला पाहून मात्र तिचे ते सोर बेत कुठेंच्या कुठेंच नाहींसे झाले असावेत. तिनें कांहीं न बोलतां दारांतून बाजूला होऊन रस्ता मोकळा केला आणि चंदूला आंत येण्याचीही खूण केली. चंदूनें सामान वगैरे ठेवणाऱ्या भय्याला पैसे देऊन वाटेस लावलें आणि औपचारिक रीतीनें कांहीं तरी बोलायला तो ताराच्या ‘मा’ कडे वळणार, इतक्यांत तारा आणि शेठजींच बाहेरून आंत आले. चंदूला आपल्याही अगोदर घरीं आलेला पाहून त्या दोघांनाही आनंद झाला आणि आश्चर्यही वाटलें. तारा तर म्हणाली,

“वा तुम्ही बडोदेकर! बरेच चोर पावलाचे आहांत कीं! आम्ही स्टेशनवर आलों तरी आम्हांला न भेटतांच घरींही आलांत.”

“वा तुम्ही बडोदंकर ! बरेच चोर पावलाचे आहांत की...”

“मला तर वाटलं, कीं तुझी गाडीच चुकली.” शेठजी म्हणाले. त्याच वेळीं ताराच्या ‘मा’ नें असें कांहीं पाहिलें, कीं ‘ती गाडी चुकली कां नाहीं कुणास टाऊक!’ असेंच तिला म्हणायचें होतें, असें कुणालाही वाटलें असतें. चंदूच्या तें लक्षांत आलें नाहीं म्हणून बरें झालें, नाहीं तर त्याला त्यामुळें खात्रीनें वाईट वाटलें असतें.

ताराची ‘मा’ त्यानंतर तेथून फणकाव्यानेंच निघाली आणि आंतल्या बाजूला जाऊन कुणावर तरी खूप संतापून ओरडूं लागली. खुद्द शेठजीच त्या बाजूला गेले, तेव्हां तिचें तें ओरडणें बंद झालें. ताराच्या ‘मा’ कडून शेठजी परत आले, तेव्हां त्यांचा चेहरा बराच उतरला आहे असें जरा बारकाईनें पाहणाराच्या तेव्हांच लक्षांत आलें असतें. स्वतः त्यांनीं मात्र विशेष कांहींच नाहीं असें दाखविण्याची फोल धडपड चालविली होती. ते आंत आल्यावर चंदूला म्हणाले, “आंधोळ वगैरे करून घे तूं, म्हणजे जेवण वगैरे झाल्यावर मी तुला तुझी खोली दाखवायला घेऊन जातो. इथून कांहीं फार लांब नाहीं. दोन तीन बिल्डिंग टाकून चौथी कीं पांचवी बिल्डिंग आहे. हवा वगैरे छान येते. तुझ्या खोलींत सामान वगैरे मीं तयार ठेवलें आहे सारें कांहीं.”

शेठजींच्या चंदूवरील प्रेमाला जोड नव्हती. चंदूला तें प्रेम अगदीं पूर्णपणें समजलें होतें. त्याच्या तोंडांतून हुंदकाच बाहेर पडणार होता, पण तो शेठजींना दिसूं नये म्हणून तो धाईधाईनें न्हाणीघरांत गेला.

जेवून शेठजी आणि चंदू चंदूच्या नवीन खोलीकडे निघाले. सोबत ताराही होतीच. आंतल्या खोलींतून ताराची ‘मा’ कांहींतरी बडबडत होती. घराबाहेर पडून शेठजी, चंदू आणि तारा चंदूच्या त्या नव्या बिन्हाडांत आलीं. खोली एकट्या माणसाला पुरेल इतकी मोठी होती. सामान सुमान खाटेपासून तें केरसुणीपर्यंत सगळें जिथल्या तिथें होतें. चंदूचे डोळे अश्रूंनीं भरून आले.

“शेठजी, तुमचे आभार मी कसे आणि किती मानूं?” तो कसें तरी म्हणाला.

“पोरा, मीं जें काहीं केलं, त्याला तूं अगदीं योग्य आहेस अशी माझी खात्री आहे. जशी माझी तारा तसाच मी तुलाही समजत आलों. तूं नसतास तर तारा देखील नसती.”

“शेठजी, एक लहानशी गोष्ट मीं तुमच्यासाठीं केली, एवढ्याचवरून तुम्हीं माझा पुत्राप्रमाणें सांभाळ केलात. मला शिक्षण देऊन लायक केलेंत आणि आतां कामाला लावून तुम्ही मला रांगेला लावणार! आतांपर्यंत पुष्कळ उपकारांचें ओझें तुम्हीं माझ्यावर केलें आहे. यापुढें मी माझें पाहाण्यास तुमच्या कृपेनें समर्थ झालों आहे.” चंदू डोळ्यांत पाणी आणून म्हणाला.

शेठजींनीं त्याला पोटाशीं धरून म्हटलें, “मला म्हाताऱ्यालाही आतां हें सारें पाहून किती आनंद होत आहे तें तुला समजायचं नाही. मी तुला मुलाच्या ठिकाणींच समजतो. आपल्या मुलाला स्वतःच्या पायांवर उभा राहातांना पाहून कुठल्या बापाला संतोष झाल्याशिवाय राहील!”

त्या दोघांना तशा स्थितींत पाहून ताराच्याही डोळ्यांत अश्रु भरले. त्या तिघांच्या अश्रुपूर्ण नेत्रांना पाहून जणूं काय तीन नद्यांचा संगमच झाला आहे असेंच कुणालाही वाटलें असतें.

ताराच्या 'मा' चें म्हणणें

१३३६

३१/३/५१

कामाचा पहिला दिवस संपवून सोडेपांचच्या सुमारास चंदू आपल्या

खोलीकडे आला. हातपाय धुऊन त्याने ताराबरोबर फिरायला जाण्याची तयारी केली. शेटजींच्या घराकडे तो गेला, तेव्हां दार उघडायला ताराच येईल असे त्याला वाटलें होतें. पण दार उघडायला तारा आली नाही. आंतल्या बाजूला कांहीं तरी काम सांगून ताराच्या 'मा' ने तिला सारखें डांबून ठेवलें होतें आणि आपण स्वतः चंदूची वाट पाहाण्यासाठी ती समोरच्या भागी बसली होती. चंदूने दारावर टिक् टिक् करतांच तिने दार उघडलें. तिच्या नजरेत या वेळीं मूर्तिमंत संताप भरून राहिला होता. दारांत चंदूला पाहून तिने त्याला तिच्या नेहमींच्या कडवट आवाजानें प्रश्न केला.

“कोण पाह्यजे तुम्हांला.

“मी ताराला भेटायला आलों आहे. दुपारीं तिनं मला या वेळीं येण्यास सांगितलं होतं आज आम्ही चौपायीवर फिरायला जाणार आहोंत.”

चंदूचें तें सरळ आणि स्पष्ट उत्तर ऐकून ताराची 'मा' अधिकच क्रुद्ध दिसूं लागली.

“तारा तर गेली बाहेर. तिनं मला तुमच्या फिरायला जाण्याविषयीं कांहीं सांगितलं नाही.” ताराची 'मा' आपला संताप गिळून टाकण्याचा फोल प्रयत्न करीत म्हाणाली, “ती आतां लौकर परत येणार नाही. तसं ती जातांना म्हणाली होती.”

“माझ्या खोलीकडे तर नाही ना गेली ती?” चंदूने शंका काढली

“मला नाहीं तसं वाटत.” ताराची 'मा' म्हणाली, “ती बहुतेक रमणलालशेठजींच्या घरीं गेली असेल. तुम्हांला उगीच हेलपाटा पडला.”

चंदू निराश झाला. तो म्हणाला, “बरं आहे. मी आलों होतों म्हणून तुम्ही सांगाल का ताराला?” जाण्यासाठीं वळत तो म्हणाला. ताराची 'मा' उत्तरादाखल जरा कटोर आवाजानेंच म्हणाली,

“मला वाटतं, कीं तुम्हांला आजच काय तें स्पष्ट शब्दांत सांगावं.” जाण्यासाठीं वळलेला चंदू जागच्या जागींच थांबून ताराच्या 'मा' कडे प्रश्नांकित मुद्रें पाहूं लागला. ताराची 'मा' कांहींच बोलली नाही. तिनें आपल्यामागून येण्याविषयीं चंदूला खूण केली. चंदू तिच्या मागून शेजारच्या एका खोलींत गेला. ताराची 'मा' तेथील एका खुर्चीवर बसली आणि चंदूला दुसऱ्या खुर्चीकडे बोट दाखवून तिनें बसण्याची खूण केली.

“तुम्हांला कदाचित् फार वाईट वाटेल, पण मला आज हें सांगितलंच पाहिजे असं वाटतं.” ती चंदूला म्हणाली, “तुम्ही नेहमीं नेहमीं आमच्या घरीं येण्याची तसदी घेऊं नये. ताराला तुमच्याबरोबर फिरायला वगैरे येतां येणार नाहीं. तुमच्या सारख्यांना वास्तविक या गोष्टी अशा स्पष्ट सांगायचीही गरज नव्हती. तुम्हीं स्वतःची पायरी ओळखूनच राहायला पाहिजे होतं...”

ताराच्या 'मा'चें तें सारें बोलणें चंदूनें शांतपणानें ऐकून घेतलें. त्या बोलण्यांतील प्रत्येक शब्दागणिक त्याच्या मनाला दुःसह वेदना झाल्या. पण ताराच्या 'मा'चा त्याला तरीही राग आला नाही. ‘आपण यकःश्चित् भिकारी असतांना ताराच्या प्रेमळ पित्यानें आपणांवर दया केली आणि आपण आज असे माणसांत आलों’ हें तो विसरला नव्हता. त्याला ताराच्या 'मा'चा थोडासुद्धां राग आला नाही तो याच गोष्टीमुळें. आपणांवर उपकार करणाऱ्या महात्म्याच्या पत्नीला आपण आपल्या वागण्यामुळें दुःख दिलें असें त्याच्या मनानें घेतलें. त्यानें गुन्हेगार माणसाप्रमाणें खालीं मान घालून ताराच्या 'मा'ला म्हटलें,

“तुमचे माझ्यावर कल्पनातीत उपकार झाले आहेत. अतःपर तुम्हांला वाईट वाटू नये म्हणून मी या घराचा उंबराही चढणार नाही. ताराविषयीही काळजी करू नका. मी तिच्या इभ्रतीला बाध येईल अशा प्रकारे येथून पुढे केव्हांही वागणार नाही.” शेवटचे वाक्य म्हणतांना चंदूच्या हृदयांत जी कालवाकालव चाललेली होती तिचा कळस झाला. तरी पण तो जे कांहीं बोलला ते इतके निश्चयपूर्वक बोलला, कीं बोलल्याप्रमाणेच तो वागेला अशी ताराच्या ‘मा’ची खात्री झाली. तिने एकवार समाधानाने श्वास सोडून चंदूला म्हटले, “माझी खात्री होती, कीं तुम्ही असे समंजस असाल. मी जे कांहीं बोलले ते केवळ ताराच्या हिताच्या दृष्टीनेच बोलले.”

त्यानंतर जड अंतःकरणाने चंदू तेथून उठून बाहेर आला. त्याच्या हातांपायांतली सगळी शक्ति जणू काय नाहीशी झाल्याप्रमाणे त्याला वाटू लागले. तो मधल्या दिवाणखान्यांत यायला आणि तारा समोरून यायला एकच गांठ पडली.

“चंदू, आलास देखील तूं! थांब हं, मी आतां तयार होऊन आले.”

चंदूच्या हृदयांत जी खळबळ माजली तिचे तंतोतंत वर्णन करणेच शक्य नाही. त्याला वाटले, कीं असल्या प्रकारची वेळ वैन्यावरही येऊ नये. एकाच मिनिटापूर्वी त्याचे व ताराच्या ‘मा’चे जे संभाषण झाले, त्यांतलीं कांहीं वाक्ये जणू काय पुन्हां त्याच्या कानाशीं कोणी उच्चारित आहे असे त्याला वाटू लागले. “तुम्ही आपली पायरी ओळखून राहायला हवे होतें,” ताराची ‘मा’म्हणाली होती. तारासारख्या भाग्यवान् मुलीशीं मैत्री ठेवण्याची आपली पात्रताच नाही अशी त्याची खात्री झाली. ताराच्या नजरेला नजर भिडविण्याचा धीर त्याला झाला नाही. तो खालीं मान घालून म्हणाला,

“तारा, मला आज फिरायला येतां येत नाही. रागावूं नकोस अं माझ्यावर, आज मी तुझी निराशा केली.”

“कां रे? काय दुखतंय बिखतंय कीं काय तुझं?”

चंदूने त्यावर कांहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याच्या तोंडांतून एक देखील शब्द बाहेर पडला नाही. ताराच पुढें म्हणाली,

“दुखत बिघत असलें तर जा, जाऊन पड जरा. कदाचित् कामाचा पहिलाच दिवस असल्यामुळं तसं वाटत असेल तुला.”

चंदूला एव्हढें कारण बरें मिळालें. तो ताराचा कसा तरी निरोप घेऊन बाहेर पडला आणि आपल्या खोलींत येऊन विछान्यावर पडला. आतां त्याच्या मनाचा बांध पूर्णपणें मोकळा होऊन त्यानें आपल्या दुःखाला तेथें बराच वाव दिला.

आयुष्यांत केव्हांही त्याला वाटलें नव्हतें असें औत्सुक्य वाटून आपली आईबापें खरोखर कोण असावीत हा प्रश्न त्याच्या मनाला बेचैन करूं लागला. आपलें स्वतःचें, अगदीं खास आपल्या जिवाळ्याचें या जगांत कोणी तरी असावें असें त्याला अगदीं पहिल्यापासूनच वाटत होतें. त्याच्या आयुष्यांत तारा आली तेव्हांपासून ही त्याची भूक पुष्कळ अंशानें पुरी झाली होती. पण आतां ताराचा आणि त्याचा ऋणानुबंध त्याला कायमचाच तोडाव लागणार होता. ताराची इभ्रत त्याला स्वतःस तिच्यापासून दूर ठेवण्यास सांगत होती. त्याच्या आयुष्यांत पूर्वीं केव्हांही वाटत नव्हता असा रखरखीतपणा त्याला वाटूं लागला होता.

त्याच संध्याकाळीं आपल्या त्या जुन्या जीवनाची त्याला पुन्हा एकदां पुष्कळ दिवसांनीं आठवण झाली. त्या आठवणीसरशीं त्याची ती जुनी मित्रमंडळी त्याला भराभर दृष्टीसमोर उभी राहात आहे असा भास होऊं लागला. आपण त्या जुन्या मित्रमंडळीला जाऊन भेटावें असाही विचार त्याच्या मनांत जोरानें येऊं लागला. त्यांच्या इतकें आपलें जवळचें कोणी आहे असें त्याला वाटेना. तारा एक आहे, पण आपण तिच्या जवळही जातां कामा नये असें त्याला वाटूं लागलें. आपली ती लायकीच नव्हे असें त्याचें मन त्याला पुन्हा पुन्हा बजावून सांगूं लागलें.

टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या यांना भेटण्याचा विचार त्याच्या मनांत शेवटीं इतका प्रबळ होऊं लागला, कीं तो त्रिछान्यावरून उठला आणि खोलींतून बाहेर येऊन एखाद्या पिसाटासारखा धडधडा जिना उतरून खालीं रस्त्यावर आला. नंतर लोकांच्या गर्दीत आणि हळूहळू पसरणाऱ्या काळोखांत तो कुठें नाहींसा झाला कुणास माहीत.

पत्र्याची चाळ

एका घाणेरड्या बोळींतून चंदू आंत शिरत होता. दोन तीन हातच रुंदीची ती बोळ, पण जणू काय मुंग्यांची रीघ लावावी तशी माणसांची रीघ लागली होती तींत. कुजट दुर्गंधीनें तिथलें वातावरण कसें भरून गेलें होतें. आंतून भांडण, आरडाओरडा, गाणीं, लहान मुलांचीं तार स्वरांतील केंकाटणीं यांचा नुसता गोंधळ ऐकूं येत होता. त्या बोळींतून आंत बाहेर येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांच्या अंगालाही एक प्रकारचा कुजट वास येत होता. त्यांतलीं सशक्त माणसें तर खुशाल धक्के मारून पुढें होत. चंदूला क्षणभरच कसेंसें झालें. आल्या पावलींच आपण परत फिरावें असेंही त्याला वाटलें. पण दुसऱ्याच क्षणीं त्याच्या मनांत विचार आला, कीं याच लोकांतून आपण आलों. आपलें रक्तांतलें रक्त आणि मांसाचें मांस म्हणजे या दूषित वातावरणांत राहाणारीं 'माणसें' ! देववशात् आपण या वातावरणांतून बाहेर पडूं शकलों, नाहीं तर याच ठिकाणीं आपलाही जन्म असाच गेला असतां हा विचार त्याच्या मनांत आल्याबरोबर कां कुणास ठाऊक त्याच्या मनाला पुष्कळच समाधान वाटल्यासारखेंही दिसलें. तो झपझप पावलें उचलून आंत गेला. आपल्याला हवा असलेला जिव्हाळा त्या आंतल्या बजबजपुरींतून तो शोधून काढणार होता.

किती तरी वर्षांनीं तो त्या भूतलावरील यमपुरींत आला होता. इतकीं वर्षे लोटलीं पण जशीच्या तशीच परिस्थिति होती तेथें. ती पत्र्याची बैठी चाळ, त्या खुराडेंवजा चाळींत कशी तरी कोंबून भरलेलीं तीं माणसें, तीं भांडणें आणि मारामाऱ्या, त्या शिव्या, तो आरडाओरडा, दारुड्या

माणसांनी मनाला वाटतील तसे घेतलेले ते कुठल्यातरी गाण्याचे कसले तरी प्रलाप ! सारे काहीं जसेच्या तसेच होतें.

चंदू लहान असतांना या जागीं नेहमींच येत असे. अयशात्रीचें तें खुराडें त्याच्या अजूनही चांगलेंच लक्षांत होतें. एकदां अयशात्री आजारी पडली, तेव्हां त्यानें तिला बाहेरून चहा आणि पाव आणून चारला होता. एकदां त्यानें तिच्या डोक्यावर कसल्या तरी डब्रीतलें काळें औषध चोळलें होतें. तेव्हांपासून अयशात्री त्याचे अगदीं लाड करायची. ‘साऱ्या पऱ्याच्या चाळींत चंदूच काय तो गुणाचा पोरगा आहे, बाकी सगळेच्या सगळेजण मेले मवाली आहेत’ असें पुष्कळदां अयशात्री म्हणे, तेव्हां चंदूला काय अभिमान वाटायचा. पण त्या गोष्टीला आतां किती तरी वर्षे लोटून गेलीं होती. आतां आपल्याला अयशात्री ओळखील किंवा नाही कुणास माहीत, असा एक विचार अयशात्रीच्या त्या खोपटाकडे वळतां वळतां त्याच्या डोक्यांत येऊन गेला.

अयशात्रीच्या दारापुढें तो येऊन उभा राहिला. दारांतच एक हाडांचा सांपळा चिंध्यांत लपेटून बसला होता. डोक्यावर पांढऱ्या शुभ्र केसांची टोपी त्या सांपळ्याचें वय सांगत आहे असा भास होत होता. चंदूनें अगदीं बारकाईनें त्या सांपळ्याकडे पाहिलें. त्या सांपळ्यानेंही वर मान करून चंदूकडे पाहिलें. चंदूनें ओळख दाखविणारें हसूं आपल्या चेहऱ्यावर धारण करून म्हटलें,

“अयशात्री, ओळखलं नाहीस का तूं मला ? मी चंदू ! अशी बघतेस काय माझ्याकडे न ओळखल्यासारखं मला ?”

“चंदू ?” अयशात्री चंदूचें बारकाईनें निरीक्षण करीत म्हणाली,
“चंदू ? कोण चंदू ?”

चंदूचें हृदय धडधडूं लागलें. त्यानें खालीं वाकून अयशात्रीजवळ आपलें तोंड नेत म्हटलें,

“अयशात्री, तुला माझी ओळख पटत नाही, कारण मी अगदीं लहान होतो तेव्हां तूं मला पाहिलें होतेंस. मी त्या वेळीं सात आठ वर्षांचा असेन

बघ. कुठून तरी फिरत फिरत मी इथं आलों, तुझ्या आजारांत मी तुला चहा-रोटी आणून द्यायचों. तुझ्या डोक्यावर मी सुंठ उगाळून घातली होती एकदां दोनदां. आठवतं का आतां तरी?” चंदू अगदीं आशेनें म्हणाला.

“मला कांहींसुद्धां आठवत नाही. तुम्हांला मी कुठंच पाहिलेलं नाही.” अयशाबी चंदूला न्याहाळून पाहात मान हालवून म्हणाली. एक क्षणमात्र आपली ओळख अयशाबीला कशी पटवून द्यावी तेंच चंदूला कळेना. तो असहायपणें आजुबाजूच्या त्या भिकार दृश्यावरून नजर फिरवीत उभा राहिला. सभोंवतालचीं तीं माणसें आपल्याकडे संशयानें पाहात आहेत असा त्याला भास झाला. असा पांढरपेशा माणूस त्यांच्या त्या चाळीकडे आला कसा? कुणाला शोधतोय तो? गुप्त पोलीस तर नाही? गुप्त पोलीसच! त्याशिवाय असा पांढरपेशा आपल्या या भिकारड्या चाळींत येतो कशाला? अयशाबीलाही तोच संशय आला होता असें तिच्या अस्वस्थ चळवळीवरून स्पष्ट दिसत होतें ती पुन्हा पुन्हा जोरानें मान हालवून, “मला चंदू अथवा चंद्या कुणीच माहीत नाही!” म्हणून सांगत होती.

“अयशाबी, तूं मला ओळखीत नाहीस, पण मी तर तुला चांगला ओळखतो. टिटव्या, काकड्या, रखमी आणि कचऱ्या यांच्याबरोबर मी तुझ्या या घरांत पुष्कळदां आंलेलों आहे. मला त्या पोरांचाही पत्ता पाहिजे होता म्हणून मी आज इथं आलों होतो” चंदू म्हणाला, “अयशाबी, निदान त्यांचा तरी पत्ता तूं मला सांग. टिटव्या तुला माहीतच आहे.”

टिटव्या-काकड्यांच्या मागावर हा माणूस आहे तर! अयशाबीनें भीत भीतच चंदूकडे पाहिलें. तो खात्रीनें गुप्त पोलीसच असला पाहिजे अशी तिची बालंबाल खात्री होत चालली. तिनें भीत भीत चंदूच्या त्या शेवटच्या प्रश्नाला उत्तर देत म्हटलें,

“टिटव्या! तो तर दोन महिन्यांमागंच तुरुंगांत गेला. या वेळीं देखील तुरुंग फोडून पळाला कीं काय? तसं कांहीं झालं असलं, तर तें निदान मला तरी माहीत नाहीं. इकड तर त्याला मीं पाहिलेला नाहीं. मागं तो तुरुंग फोडून पळाला तें मीं ऐकलं होतं, पण त्यानंतर त्याला परत धरून नेलं म्हणतात. फिरून निसटला विसटला असला, तर तें निदान मला तरी माहीत नाहीं!”

अयशात्रीने सांगितलेली बातमी अप्रिय तर खरीच, पण ती ऐकून चंदूला तितकें आश्चर्य वाटलें नाहीं. जणू काय असें कांहीं ऐकायला मिळेल असेंच त्याला वाटत असावें खिन्न वदन करून तो थोडा वेळ गप्प उभा राहिला. नंतर अयशात्रीला तो फिरून एकदां म्हणाला,

“काकड्या तरी कुठं असतो तें तुला ठाऊक असेलच. तो तर तुरुंगांत नाहीं ना?”

अयशात्रीने पुन्हा एकदां भीत भीत वर पाहिलें आणि चंदूचें चांगलेंच निरीक्षण केलें. चंदूला गुप्त पोलीसच समजून ती खरें तें सांगायला कचरली असावी. कारण काकड्या कुठें आहे. हें तिला चांगलें ठाऊक आहे असें तिच्या डोळ्यांकडे बारकाईने पाहणारास तेव्हांच दिसलें असतें. वर वर मात्र ती जरा चिडूनच म्हणाली,

“साहेब, मी गरीब विचारी म्हातारी, मला काय माहिती आहे त्या मवाल्यांची? कुठं तरी असतील कांहीं करीत! मला काय ते सांगून सवरून थोडेच जातात?”

“पण अयशात्री, त्यांचं राहाण्याचं ठिकाण तर माहीत असेल ना तुला?”

“पण त्यांचं असं एक ठिकाण थोडंच आहे? कधीं इच्या घरीं तर कधीं तिच्या घरीं. येतात न् जातात! एखाद्या वेळीं गांठ पडलीच तर ‘काय चाललंय ग म्हातारे!’ म्हणून एखाद्यानं विचारलं तर विचारलं”

आपल्या प्रयत्नांचा कांहींच उपयोग होत नाहीं असें पाहून चंदू निराश होऊन जायला निघाला. जातांना अयशात्रीला तो इतकेच

म्हणाला, “अयशात्री, मला त्यांची भेट घेतां आली असती, तर चांगलें झालें असतें. त्यांनीं मला जरूर ओळखलें असतें.”

चंदू जायला निघाला. तो चार दोन पावलेंही गेला असेल नसेल, इतक्यांत एक राकट माणूस अयशात्रीच्या घरांत शिरला. त्याच्या पाठोपाठ आणखीही कित्येक माणसें अयशात्रीच्या घरांत येऊन तिला त्या ‘गुप्त पोलिसा’विषयीं अनेक प्रश्न विचारूं लागलीं. अयशात्रीनेंही अशा कांहीं रीतीनें चंदूचें व त्याच्या बोलण्याचें वर्णन केलें, कीं तो गुप्त पोलीसच अशी सगळ्यांची खात्री झाली. अयशात्री म्हणत होती,

“अरे, तो चंद्रा आठवतो का तुम्हांला? त्याची खडान्खडा माहिती तो मला सांगत होता. नि मीच तो चंद्रा म्हणून मला भासवीत होता! पण मी कसली वस्ताद! दादच लागूं दिली नाहीं त्याला? काकड्या, पोरा, तूं आतां संबाळूनशान् राहा. गुप्त पोलिसांनीं तुझा पिच्छा सोडलेला नाहीं.” अयशात्री त्या राकट माणसाला उद्देशून म्हणाली. तें ऐकून त्या माणसानें असें कांहीं हास्य केलें, कीं “जा ग अयशात्री, असल्या फडतुस गुप्त पोलिसांना ह्या काकड्यानं झुलत ठेवलंय. मी काय त्या बेट्याला दाद देतो आहे थोडाच!” असेंच जणूं काय त्याला सांगायचें होतें. काकड्या तसें हसतांच तेथें जमलेली ती सारी मंडळी काकड्याकडे आदरानें पाहूं लागली होती. त्यांच्या त्या तशा पाहाण्यावरून गुप्त पोलिसाला झुलवीत ठेवणें हा त्या वस्तींत सद्गुण तर समजला जात नाहीं ना, अशीही बघणारास शंका आली असती.

काकड्याला पत्र

चंदू आपल्या खोलीकडे आला तेव्हां दहाचा सुमार झाला होता. बत्ती

न लावतांच तो विछान्यावर जाऊन पडला. केवढ्या आशेने तो आज त्याच्या लोकांकडे गेला होता; पण जितक्या आशेने तो तिकडे गेला तितकीच जोराची निराशेची टोकर खाऊन तो परत आला होता. त्याच्या डोक्यांत विचारांचा कल्लोळ उसळला होता. खोलींतील अंधार त्याच्या मनांतील अंधाराशी तुलना करून आपणांपैकीं कोण अस्सल अशा अर्थाचा प्रश्न करीत आहे असा भास होत होता. त्या अंधारांतच कसल्यातरी विचित्र आकृति, त्या अंधाराहूनही काळ्याकुट्ट दिसणाऱ्या अशा आकृति, उभ्या आडव्या नाचत आहेत असें त्याला वाटलें. याच आकृतींना नंतर आणखी आकार येत चालला आणि लक्त्तरे गुंडाळून उभीं असलेलीं लहान लहान चार मुलें त्याला तेथें दिसूं लागलीं. या चार मुलांसमवेत तो एकदां अयशाबीकडे गेला होता, त्या दिवसाचें चित्र त्याच्यापुढें उभें राहिलें.

ते दिवस पावसाळ्याचे होते. पावसाळ्यांत अयशाबीला खूप दमा उमटे. त्या दिवशींही तिला असाच खूप त्रास होता. सारखी धापा टाकीत पडली होती ती. थोडा वेळ तिच्याकडे पाहून झाल्यावर तीं चार पोरे म्हणजे टिटव्या, काकड्या, कचऱ्या नि रखमी जायला निघालीं पण आपला पाय कांहीं बाहेर पडेना. आपण अयशाबीला वरें वाटावें म्हणून तिला काय हवें, काय नको तें पाहात तेथेंच बसून राहिलीं.

अशा आणखीही कांहीं प्रसंगांचा चित्रपट त्याला त्या काळोखांतून दिसत आहे असा भास झाला. पण एके काळीं आपण जिची अशी अगदीं मनोभावे सेवा केली व मर्जी संपादन केली, तीच अयशाबी

आज आपण त्या प्रसंगांची स्वतः होऊन आठावण देत असूनही “मला नाही कुणी चंदू नांवाचं माहीत!” म्हणून म्हणत होती. हीच अयशाची त्या वेळीं आपणांस म्हणाली होती, “पोरा, तुझ्यासारखं मोठं मन या सान्या चाळीत नाही बघ कुणाला!” आणि त्याची आपण आज तिला आठवण करून दिली, तरी ती आपणांस म्हणाली, “का बाबा माझ्या मागं लागला आहेस उगीच. चंदू अगरचंद्रा नांवाचं मला खरंच कुणीसुद्धां माहीत नाही!”

अयशाचीच्या स्मृतीतून आपण खरोखर नाहीसे झाले हे त्याला खरंच वाटेना. आपली तीं चार पोरं आपणांस भेटलीं तर तीं देखील असेंच वागतील कीं काय! त्यांनीं देखील आपणांस ओळखले नाही, तर काय करायचें? असाही आणखी एक विचार त्याच्या मनांत आला आणि तो आणखी खिन्न झाला. आपल्या आशेचा मनोरा ढासळून पडला आहे अस त्याला वाटू लागले.

पण इतक्यांत पुन्हा तीं चार पोरं आपल्या दृष्टीपुढें उभीं आहेत असा भास त्याला झाला. त्यांतला तो टिटव्या त्याला ओळख दाखवून पाहिल्यासारखें करीत त्याच्याकडे पाहून हसत आहे त्याला भास त्याला झाला. याच टिटव्यानं त्याला एक पत्र पाठविलें होतें, त्यांतल्या कांहीं ओळी कुणी तरी आपल्या अगदीं कानाशीं ओरडून म्हणत आहे असा भास त्याला झाला.

“चंद्रा, तुला जर बडोद्याला करमत नसलं तर परत मुंबईला का येत नाहींस निघून. सिताराम ब्रिडिंग आतां पार पाडून टाकली आहे. पण अयशाची राहोते ना? त्या पत्र्याच्या चळीच्या वळचणीला आम्हीं अगदीं छान निवारा शोधून काढलाय! तिथं तुला देखील सहज जागा होईल.”

वळचणीतून बाहेर पडून टिटव्या आतां सरकारचा पाहुणचार घेत कोठडीच्या निवाऱ्याला होता!

टिटव्याच्या पत्रांची आठवण होतांच चंदू उठला. त्याने दिवा लावला आणि आपली सूटकेस उघडून तीतून एक डब्या बाहेर काढला. याच डब्यांत त्याने तीं टिटव्याचीं पत्रे अगदीं जपून ठेवलीं होती. त्याने तीं सगळीं पत्रे बाहेर काढलीं आणि एकामागून एक वाचून काढण्यास सुरवात केली. एका पत्रांत टिटव्याने लिहिलें होतें,

“चंद्रा, कचऱ्यासारखा बाप मला नाहीं हें बरं झालं...”

दुसऱ्या एका पत्रांत तो लिहीत होता—

“मला तूं पत्र पाठवशील तेव्हां भयरू पानवाला, फाकलंड रोड... या पत्त्यावर तें पाठीव...”

त्या दोन ओळी वाचल्याबरोबर चंदूला कसली तरी आठवण झाली. त्याचें तोंड अगदीं प्रफुल्ल झालें. त्याने तीं पत्रे घाईघाईनें सूटकेसमध्ये बंद करून एक लहानसा कागद घेऊन त्यावर कांहींतरी मजकूर घाईघाईनें खरडला आणि त्या कागदाची घडी करून ती खिशांत घातली. त्याच्या अंगावरचे कपडे तसेच होते.

धडधडा जिना उतरून तो खालीं आला आणि निश्चयपूर्वक पावलें टाकीत फाकलंड रोडवरील एका लहानशा गल्लींत तो शिरला. बराच वेळ तो त्या गल्लींत फिरला पण त्याला हवें तें तेथें मिळालें नाहीं, म्हणून तो निराश दिसूं लागला. एक दोन हॉटेल्समधून शिरून त्याने तेथील लोकांना त्या गोंगाटांत ओरडून कांहीं तरी विचारून पाहिलें, पण कांहींनीं नुसतीच मान हालवून त्याला नकार दिला, तर कित्येकांनीं त्याला उत्तरच दिलें नाहीं.

निराश होऊन तो परत आपल्या खोलीकडे निघाला. त्याचे पाय अगदीं जड जड झाल्यासारखे हळू हळू पडत होते. त्याचा कंठ इतका भरून गेला, कीं आपण आतां हुंदकाच देणार असैं त्याला वाटूं लागलें. थोडा वेळ तो तसाच चालत गेल्यावर पुन्हा त्याला काय वाटलें कुणास माहीत. तो परत मागे फिरला आणि झपझप चालत जाऊन एका लहानशा बोळांतून पलीकडे गेला.

फिरून तो अयशात्रीच्या त्या पत्र्याच्या चाळीच्या बोळीतून आंत शिरत होता. मघाशीं तो आला त्या वेळीं जितकी गडबड आणि गोंगाट तेथें होता, त्या मानानें आतां बरीच शांतता तेथें नांदत होती. तरी कोठून तरी भांडणाचे आवाज अस्पष्ट ऐकूं येत होतेच. एक अस्पष्ट किंकाळीही आपण ऐकली असा त्याला भास झाला. एक खरजुलें कुत्रें रस्त्यावर आडव्या तिडव्या पसरलेल्या माणसांच्या मधून अंग खाजवीत इकडे तिकडे पळत होतें. जवळच एका लहानशा मेणबत्तीभोंवती कित्येक माणसें पत्र्यांचा डाव खेळून आपापसांत भांडण्याची पूर्व तयारी करीत होती. एक लहानसा पोरगा जवळच उभा राहून उगीचच आपला इकडे तिकडे पाहत होता.

चंदूला पाहिल्याबरोबर तो त्या पत्ते खेळणाऱ्या लोकांना “सूक् सूक्” करून कांहींसें म्हणाला. त्यासरशीं पत्र्यांचा तो डाव मोडून ते जणू काय आपण गप्पा छायीत बसलों आहों अशी बतावणी करूं सागले.

चंदूनें त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलें व तो अयशात्री राहात होती त्या घरापुढें जाऊन उभा राहिला. अयशात्री अजूनही जागीच होती. खोकत खोकत ती आपली आपल्या त्या दारांत उगीचच बसून राहिली होती. चंदू पुढें होऊन तिला म्हणाला,

“अयशात्री, माझं हें एवढं पत्र तूं काकड्याला देशील कां?”

अयशात्री कांहींच बोलली नाहीं. तिनें तें पत्र, चंदूजवळून घेतलें आणि ती त्याच्याकडे थोडा वेळ न्याहाळून पाहूं लागली.

“हें पत्र तूं त्याला दिलेंस तरी पुरें. तो जेव्हां येईल, तेव्हां हें तूं त्याला दे.”

अयशात्रीनें मान हालवली. चंदू तिचे आभार मानून परत फिरला. तो गेल्याबरोबर अयशात्रीच्या घरांत पुन्हा लोक जमले.

इकडे चंदूला मात्र बरेंच समाधान वाटत असावें असें दिसलें. तो झपझप घराकडे चालला होता.

खानदानाचा प्रश्न

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं चंदूला बराच उत्साह आल्यासारखा दिसला. त्यानें झटपट तयारी केली. खालीं जवळच एका खाणावळींत कांहीं खाल्लें आणि एक कसलेंसैं गाणें गुणगुणतच स्वारी ऑफिसांत जाण्यासाठीं जरा लवकरच निघाली.

इकडे तारा चंदूला भेटायला त्याच्या खोलीकडे सकाळींच आली होती. काल एकाएकींच त्याचें कांहीं दुखूं लागलें असावें, त्यामुळेंच तो आपणांबरोबर फिरायला आला नाहीं असें तिच्या मनानें घेतलें होतें. तिनें रात्रभर त्याच्या प्रकृतीची काळजी केली. कालच संध्याकाळीं ती चंदूकडे एक चकर टाकून जाणार होती, पण तिच्या 'मा'नें सारखें कांहीं ना कांहीं काम काढून तिला घरींच डांबून ठेवलें होतें. सकाळ झाल्याबरोबर लवकर लवकर तयार होऊन ती आली होती खरी, पण अगदीं थोडक्यांत तिची आणि चंदूची चुकामूक झाली होती. तिला चंदूचाही खूप राग आला, पण नुसताच राग घेऊन तरी काय उपयोग? चंदूच्या घराच्या बंद दारापुढें तसें नुसतेंच उभें राहून कांहीं चंदू तिला भेटणार नव्हता. ती निराशेनें तशीच परतली. आतां संध्याकाळीं चंदू भेटल्यावर त्याच्यावर खूप रागवायचें असें तिनें मनांतल्या मनांत ठरवलें होतें.

संध्याकाळीं पांच वाजतांच ती चंदूकडे आली, पण अजूनही दाराला कुलूप होतें. त्यानंतर तिनें चांगल्या तीन चार खेपा चंदूकडे घातल्या, पण प्रत्येक वेळीं तिची निराशाच होत गेली. शेवटीं शेवटीं तर ती अगदीं रडकुंडीलाच आल्यासारखी दिसूं लागली. ताराची 'मा' ताराची ती अस्वस्थता अगदीं बारकाईनें पाहात होती, पण ती ताराला एक अक्षर देखील बोलली नाहीं. जें घडतें आहे तें अगदीं आपल्या मनासारखेंच प. चा. ५

घडतें आहे असें तिला वाटत असावेंसें तिच्या मुद्रेवरून दिसत होतें. ताराची मात्र अगदीं तडफड चालू होती. तिनें मध्येंच आपल्या 'मा'ला विचारलें,

“मा, चंदू आला होता का ग इकड, मी बाहेर गेलें तेव्हां?” आपण चंदूकडे गेलों, तेव्हां आपल्या मागे चंदू इथें येऊन तर गेला नाही ना असा एक संशय तिला आला, म्हणून तिनें हा प्रश्न विचारला असावा. ताराच्या 'मा'नें कांहीं एक न बोलतां नुसती मान हालवून नकार दिला. वादळापूर्वीची तर शांतता नव्हती ना ती? तारा आणखीच त्रस्त दिसूं लागली. शेवटीं ती तिच्या 'मा'ला म्हणाली, “मा, मी जातें ग चंदूकडे. चंदू इकड आला तर त्याला सांग, मी त्याच्या खोलीकडे गेलें म्हणून!”

ताराची 'मा' त्यानंतर कांहीं तरी बोलणार होती असें वाटलें, पण ती तसें कांहीं बोलायच्या आंतच तारा बाहेरही निघून गेली होती. ताराची 'मा' कपाळावर आठ्या घालून कांहीं तरी विचार करीत एका बैठकीवर बसून राहिली. ती बराच वेळ तशी बसून होती, इतक्यांत तारा आंत आली. ताराच्या त्रस्त मुद्रेवरून आणि अस्वस्थ हालचालीवरून जें ओळखायचें तें ताराच्या 'मा'नें ओळखलें. पण जणूं काय सहज प्रश्न करावा तसा प्रश्न करून तिनें ताराला विचारलें,

“भेटला का चंदू त्याच्या घरीं?”

“नाहीं ग मा—” तारा चिडून म्हणाली.

“मला वाटलेंच तसं!” ताराची 'मा' म्हणाली.

पण तारानें तें ऐकलें किंवा नाहीं कुणास ठाऊक. ती आपल्या खोलीकडे निघून गेली. तिच्या पाठोंपाठ तिची 'मा'ही तिकडे गेली. तारा आपल्या पेटींत कांहीं तरी उचकवाचक करीत बसली होती. ताराची 'मा' तिच्या जवळ जाऊन बसत अगदीं निश्चयी स्वरानें म्हणाली,

“तारा, मला तुझ्याशीं कांहीं तरी बोलायचें आहे.”

तारा गोंधळून जाऊन आपल्या आईकडे प्रश्नार्थक मुद्रें पाहातच राहिली. एवढी मोठी प्रस्तावना करून ही बोलणार तरी काय असाच भाव तिच्या त्या दृष्टींत सांठला होता.

“चंदूसारखा हुषार आणि गुणी मुलगा शोधूनही सांपडणार नाही. बडोद्याला तो सगळ्यांना कसा आवडता वाटत होता, तें सगळं मी ऐकून आहे; पण तरी ही त्याच्याशी संबंध ठेवतांना तो जितक्यास तितकाच ठेवला पाहिजे.” ताराची ‘मा’ म्हणत होती. पण तारा तिला मध्येच अडयळा करून जरा क्रुद्ध स्वरानेंच म्हणाली,

“म्हणजे, म्हणतेस तरी काय तूं मा?”

वास्तविक तारानें ते शब्द क्रुद्ध स्वरानें उच्चारले जाऊन नयेत म्हणून पुष्कळ प्रयत्न केला होता; पण माणसानें मनांतील खरी भावना कितीही दडवून ठेवण्याचा प्रयत्न केला तरी तिचा स्फोट होतोच, नाही का? ताराची ‘मा’ जरा सौम्य आवाजानेंच म्हणाली,

“बेटा, मी जें काहीं तुला सांगतें, तें तुझें कल्याण कशांत आहे. तेंच पाहून सांगतें आहे.”

“म्हणजे? मा, तुझें म्हणणं मला समजत नाही.” या वेळीं ताराच्या मनावरचा ताबा सुटून लागून हें वाक्य ती जवळ जवळ ओरडूनच म्हणाली होती. पण तिची ‘मा’ देखील कमी नव्हती काहीं.

“चंदूविषयी माझ्या मनांत देखील पुष्कळ आदर आहे.” ती म्हणाली, “त्यानें तुला मृत्यूच्या दाढेंतून ओढून काढलें! पण त्या त्याच्या कामगिरीचा मोबदला त्याला आतां मिळाला आहे. कुणाचा कोण हें देखील माहीत नसतां शेठजींनीं त्याला स्वतःच्या पैशानें लहानाचा मोठा केला; त्याचें शिक्षण करून त्याला स्वतःच्या हातांखालीच कामाला लावलें; पण याचा अर्थ असा नव्हे, कीं चंदू आमच्या योग्यतेचा झाला. खानदानाचा प्रश्न या सगळ्याहून वेगळा आहे. तारा, खानदानी मिळवतां येत नाही. ती जन्मानेंच मिळालेली असते!”

ताराच्या 'मा'चें तें व्याख्यान आणखीही लांबलें असतें, पण तारानें तिला पुढें बोलूंच दिलें नाहीं—

“मा, तुझ्या ह्या सगळ्या म्हणण्याचा अर्थच मला समजत नाहीं. चंदूविषयीं आणखी कांहीं तूं आतां बोलूं नको. चंदू कुणीही असो, तो होता म्हणून मी आहे. त्याचे आईबाप कुणीही असोत, मला त्यांच्याशीं कर्तव्य नाहीं. मा, मा, ज्यानं तुझ्या एकुलत्या एक ताराला तुझ्या स्वाधीन केलं, त्या चंदूविषयीं इतकं अनुदार तुझ्यानं बोलवलं तरी कसं? माणसाला खानदानी जन्मानें विनायास मिळत असेल, पण त्या फुकटांत मिळालेल्या क्षुल्लक गोष्टीचा अभिमान धरावा असं आहे तरी काय तिच्यांत? केवळ जन्मानं मिळवलेल्या मोठेपणापेक्षां आचरणानं मिळवलेली माणुसकीच श्रेष्ठ नाहीं का? खानदानी घराण्यांत चंदू जन्मला नसेल, पण स्वतःच्या माणुसकीनें तो सर्वांना हवासा वाटतो. मा, तुझ्या मनांत त्याच्याविषयीं असा विचार तरी कां आला?”

हें सर्वच तारा अशा आवेशानें बोलली, कीं ताराची 'मा' तर अगदीं हतबुद्धच झाली. पण वर वर तसें कांहीं न दाखवितां ती ताराला म्हणाली,

“तारे, मी जें कांहीं बोललें, तें सारं कांहीं तुझ्या हिताचं बोललें. आज दिवसभर तुझी मनःस्थिति कशी झाली आहे, तें मला दिसत नाहीं असं नाहीं. पण चंदूला त्याची गंधवार्ताही नाहीं. काल संध्याकाळीं तो आला, पण तें केवळ टाकणें टाकायलाच आला. तुला त्यानें आपण आजारी आहों म्हणून सांगितलें, पण तो कांहीं आजारी नसावा! बरं वाटत नाहीं अशी तुला थाप मारून तो दुसऱ्याच कुणाबरोबर तरी फिरायला तर गेला नसेल?”

ताराला रागारागानें कांहीं तरी बोलवेंसें वाटलें, पण तिच्या तोंडांतून मात्र कांहींच शब्द निघेनात. तिलाही 'मा'चें बोलणें पटायला लागलें होतें कीं काय? ताराची 'मा' आणखीही पुष्कळ वेळ बोलत बसली

होती. ताराळा तें सारेंच बोलणें ऐकूं येत होतें किंवा नव्हतें, कुणास माहीत. ती कसला तरी निराळाच विचार करीत असावी असें तिच्या चेहऱ्यावरून दिसलें. थोडा वेळ या प्रकारें विचार करून झाल्यावर ती तेथून उठली आणि जिना उतरून खालीं रस्त्यावर आली. फिरून एकवार ती चंदूच्या घरांकडे निघाली होती. ताराची 'मा' गच्चीवर उभी राहून ताराच्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे टक लावून पाहात होती.

रस्त्यानें जातांना ताराच्या डोक्यांत विचार घोळत होता.

“घरीं येऊं नको म्हणून 'मा' नें तर चंदूला सांगितलें नाहीं ना? निदान आतां तरी चंदू भेटेल का आपल्याला त्याच्या घरीं?”

खरंच त्यावेळीं तरी तिला चंदू भेटला असेल काय?

प्रकरण चौदावें

‘चिमणीचें खोपटें’

तारा चंदूच्या घराकडे खेपा घालीत होती, त्याच वेळीं चंदू

कामावरून सरळ अयशात्रीच्या घराकडे गेला होता. काल दिलेल्या पत्राचें कांहीं उत्तर आलें असलें तर पाहावें हाच त्याचा तिकडे जाण्याचा हेतु होता. अयशात्रीच्या घरीं जाऊन त्यानें जेव्हां विचारपूस केली, तेव्हां अयशात्रीनें धुरकटून पिवळा झालेला एक कागदाचा चतकोर तुकडा त्याच्या हातीं दिला. तो कागद पाहून चंदूची उत्सुकता तर कमालीची वाढली. त्यानें आधाशाप्रमाणें त्या कागदावर पेन्सिलीनें कसा तरी खरडलेला तो गिचमीड अक्षरांचा मजकूर वाचून पाहिला. त्याची प्रत्येक ओळ वाचतांना चंदूचा चेहरा प्रफुल्लित होत गेला. एकदां, दोनदां, दहादां त्यानें तो मजकूर वाचून पाहिला. नंतर जवळजवळ उडीच मारून, तो अयशात्रीचे आभार मानून कुठेंतरी जायला निघाला. अयशात्रीनें त्याच्या हातांत जो कागद दिला, त्यावर पुढील अर्थाचा मजकूर होता—

“चंद्रा, तूं जर खरोखरचा ‘तो’ चंद्रा असशील तर आज रात्रीं साडेदहा वाजतां चिमणीच्या खोपटाजवळ येऊन उभा राहा. मी तुला तिथें भेटेन. जर तूं साडेदहाला तिथें आला नाहीस, तर मग मात्र माझी भेट व्हायची नाही. आपली खुणेची शीळ घालून माझी खात्री करून दे.
—काकड्या”

चिमणीचें खोपटें? चंदूला त्या जागेची चांगलीच आठवण होती. एकदां भैय्यानें त्यांना सिताराम बिल्डिंगच्या दादराखालून हुसकून लावलें होतें, तेव्हां एका अंधान्या बोळांतून तो, टिटव्या नि काकड्या एका बोगद्यासारख्या ठिकाणीं गेले होते. ती रात्र त्यांनीं तेथें घालविली

होती. त्यानंतर जेव्हां जेव्हां त्यांना इतर कुठे निवारा मिळत नसे, तेव्हां तेव्हां ते या बोगदेवजा ठिकाणी येऊन निजत. त्या ठिकाणाला त्यांनी “चिमणीचें खोपटें” असें नांव दिलें होतें. भेटीसाठीं काकड्यानें तीच जागा पसंत केली, याचीं कारणें उघड होतीं. चंदू जर खरोखरच चंदू असेल तर त्याला तें ठिकाण माहीत असायलाच पाहिजे. दगाफटका करण्याकरतां जर कुणी डिटेक्टिव्हानें हा डाव रचला असेल, तर असा डिटेक्टिव्ह “चिमणीच्या खोपटा” कडे येतो कशाला? समजा, कांहीं तरी लुच्चेगिरी करून तो आला आणि भेटीअंतीं तो गुप्त पोलीस आहे अशी काकड्याची खात्री झाली, तर तो मग त्या खोपटांतून बाहेर पडणार नव्हता. ज्या बोळांतून तो खोपटाकडे येईल त्याच बोळांत काकड्याचे मवाली मित्र दबा धरून बसणार होते. त्यानें नुसती शीळ घालण्याचा अवकाश.....!

काकड्यानें चंदूला खुणेची शीळ घाल म्हणून सांगितलें होतें. ही खुणेची शीळ तर चंदूला चांगली आठवत होती. कित्येक दिवसांतून त्यानें ती प्रत्यक्ष घातली नव्हती हें जरी खरें, तरी आपण ती शीळ सहज घालून आपली ओळख त्याला खात्रीनें पटवून देऊं असें त्याला वाटलें. रस्त्यानें चालतां चालतां त्यानें एकदां दोनदां तशी शीळ घालूनही पाहिली; ती ऐकून, जाणारे येणारे लोक त्याच्याकडे अशा कांहीं चमत्कारिक नजरेनें पाहूं लागले, कीं “माणूस तर चांगला समजस दिसतो आहे, मग असा वेड्यासारखा शिष्ट्या काय वाजवीत चालला आहे!” असेंच जणू काय त्यांना म्हणावयाचें होतें.

त्या संध्याकाळीं चंदू घराकडे गेलाच नाही. इकडे तिकडे भटकूनच त्यानें दहापर्यंतचा वेळ घालवला आणि दहा वाजण्याच्या सुमारास तो त्यांच्या त्या पुरातन स्थळाकडे निघाला. ‘चिमणीच्या खोपटा’कडे घेऊन जाणाऱ्या अरुंद बोळींतून जातांना जणू काय नेहमींचा पायांखालचा रस्ता असावा तसा चंदू चालला होता. आज इतक्या वर्षांनीं तो त्या बोळींत शिरला होता, पण तीच पूर्वीची घाण, तीच

दुर्गंधी, तोच अंधार, तसाच खडबडीत रस्ता; सगळें वातावरण तेंच तें होतें. दहा वीस पावलें झपझप चालून गेल्यावर बोळ बरीच अरुंद झाली. एका मोठी, घूस तुरुतुरु पळत चंदूच्या पायांत घुटमळून कुठें तरी नाहीशी झाली. एका अंधारांतील खांबाआड दोन घनदाट छाया उभ्या होत्या. कोणाच्या छाया असतील त्या? चंदू आलेला पाहातांच त्या चपापून अधिक निश्चल झाल्या. अंधारांत त्यांचें अस्तित्व जणू काय लोपूनच गेलें होतें. त्या सगळ्याकडे न पाहातांच चंदू झपाट्यानें पुढें चालला होता. आजूबाजूच्या परिस्थितीचा विचारही त्याच्या मनाला शिवला नव्हता. एकच एक ध्यास त्याला लागला होता. एकच विचार त्याच्या डोक्यांत घोळत होता. तो म्हणजे ‘आपलीं माणसं’ शोधून काढायचीं.

चालतां चालतां तो एके जागीं थांबला. त्यानें काळोखांतून त्या जागेचें निरीक्षण केलें. तीच ती जागा, अशी खात्री करून घेतली व नंतर आपलीं दोन बोटे तोंडांत घालून त्यानें हलकेच एक शीळ घातली. त्याच्या त्या खुणेला प्रत्युत्तर आलें नाहीं. पुन्हा एकदां जरा मोठ्यानेंच त्यानें शीळ घातली. तरीही प्रत्युत्तर नाहीं! चंदू अस्वस्थ दिसूं लागला. काकड्या आला नाहीं कीं काय? किंवा आला असूनही त्यानें आपली शीळ ऐकली नाहीं? असा विचार त्याच्या मनांत, डोकावून गेला. तिसऱ्या वेळीं त्यानें अगदीं जोरानें शीळ घातली.

या वेळीं त्याच्या त्या खुणेच्या शिडीला जवळच अंधारांतून प्रत्युत्तर आलें. त्याचा चेहरा प्रफुल्लित झाला. आनंदानें त्याचें हृदय धडधडूं लागलें. “काकड्याऽ” म्हणून त्यानें उत्कंठेनें हांक मारली. प्रत्युत्तरा-दाखल आणखी एक वेळ त्याला ती शीळ ऐकूं आली.

“काकड्याच तो!” तो मोठ्यानें स्वतःशींच बोलला. नंतर आणखी एकवार त्यानें एक कर्कश शीळ घालून “काकड्याऽ” अशी जोरानें हांक मारली.

अंधारांतून एक व्यक्ति पुढें आली.

“चंदा—” त्या व्यक्तीनें दबलेल्या आवाजानें हांक मारली.

चंदू पुढें झाला. उत्तरादाखल काकड्याला मिठी मारायचाच त्याचा
बेत होता; पण तो पुढें झाल्याबरोबर काकड्या जरा मागे हटला आणि
चंदूला म्हणाला,

“दगा फटका असला तर तुला इथून जातांच यायचं नाही. बोल,
कोण आहेस तूं?”

“म्हणजे?” चंदू गोंधळून म्हणाला, “मला तूं अजून देखील
ओळखलं नाहीस का? काकड्या, तोच मी तुमचा चंद्रा. मी कांहीं
दगाफटका करायला आलों नाही इथं. तुम्हांला भेटायला आलों आहे.
काकड्या, बडोद्याला शिकायला जातांना मी तुम्हांला परत येऊन
तुमच्यासाठी कांहीं तरी करण्याचं वचन दिलं होतं; आठवत नाही का
तुला तें?”

“आठवतंय मला तें.” काकड्या अंधारांतून घोघऱ्या आवाजानें
म्हणाला, “पण तूं आम्हांला कसली मदत करणार?”

“त्याच्याविषयीं नंतर आपण बोलूं. तूर्त मला तुम्हांला भेटून
घ्यायचं आहे. टिटव्या तुरुंगांत आहे, म्हणून अयशाची म्हणत होती.
त्याची मी तिकडे जाऊन केव्हां तरी भेट घेईन, पण तूर्त तुला, रखमीला
अन् कचऱ्याला मीं भेटायचं ठरवलं आहे. रखमी अन् कचऱ्या कुठं
आहेत तें तुला माहीत असेलच?”

“असेल, नाही तर नसेलही.” काकड्या धूर्तपणानें म्हणाला. त्याचा
संशय अजून पुरा नाहीसा झाला नव्हता. तो आपलाच हेका चालवीत
म्हणाला, “पण तूं आम्हांला मदत कसली करणार तें तर सांग.”

चंदू जरा वेळ गडबडूनच गेला. पहिलीच पुनर्भेट अशा प्रकारची होईल
अशी कल्पनाही त्याला नसावीसं दिसलें. जरा वेळानें तो काकड्याला
म्हणाला, “काकड्या, मीच तो चंद्रा अशी अजून तुझी खात्री झाली
नाहीं असं दिसतं.” नंतर अंधारांतून एका जागेकडे हात दाखवून तो
म्हणाला, “आपण एकेकाळीं गळ्यांत गळा घालून त्या वळचणीला
झोपलों आणि एकमेकांचीं सुखदुःखं वाटून घेतलीं; त्या वेळीं घासांतला

घास एकमेकांना आपण दिला; एकमेकांवर खेळलो, हसलो आणि रडलो. आतां मी शिकून चांगल्या मार्गाला लागलो असलो, तरी माझ्या चांगुलपणांतून तुम्हांलाही जें मला देतां येईल तें देण्याची माझी इच्छा आहे”

काकड्याला त्याच्या त्या बोलण्यांतला खरा आशय समजलाच नाही असें दिसलें. कारण तो चंदूला म्हणाला, “तूं चंद्राच आहेस असं मलाही वाटायला लागलं आहे. आमच्या टोळींत तूं जर येणार असशील, तर आम्ही तुला परत घ्यायला तयार आहो. तुझा आम्हांला पुष्कळ रीतीनें उपयोग करून घेतां येईल. तुला कोणत्या पद्धतीनें चोरी करतां येते, तें नंतर पाहातां येईल. पण आधीं तूं आमच्याशीं बेहमानी करणार नाहीस असं वचन दे. पोलीसांनीं तुला पकडलं, तर, तूं इतरांचीं नांवं सांगतां उपयोंगीं नाही—”

पण काकड्याला मध्येच थांबवून चंदू म्हणाला,

“चोरी वगैरे करायला माझ्याकडून तुम्हांला मदत होईल असं मी म्हणालों नाही. माझी तुम्हांला असल्या कामांत मुळींच मदत होणार नाही.”

“मग कुठल्या कामांत तूं आम्हांला मदत करशील?” चंदूला मध्येच अडवून काकड्यानं विचारलें.

“त्याच्याविषयीं आपण नंतर बोलूं. प्रथम माझी रखमीची आणि कचऱ्याची भेट घडवून आण. मग आपण त्याविषयीं सावकाश बोलूं.”

काकड्यानं जरा टाळाटाळ करण्याचा प्रयत्न केला, पण नंतर त्यालाच काय वाटलें कुणास माहीत. तो चंदूला म्हणाला,

“पोलीसांना तूं आमचा पत्ता सांगणार नाहीस ना?”

“मी वचन देतो, कीं मी होऊन तुमचें कोणतेही गुपीत कुणालाही सांगणार नाही.” चंदू म्हणाला. काकड्यानं त्याला आपल्या मागून येण्याची खूण केली आणि त्या काळ्या काळोखांत तो चंदूला घेऊन नाहीसा झाला.

प्रकरण पंधरावें

हंगेरियाचा कोल्हा !

काकड्या आणि चंदू निरनिराळ्या गल्या ओलांडीत एका कुठल्याशा ठिकाणीं येऊन पोचले. रस्त्याच्या कडेला एक कापडी तंबू उभारलेला होता. तंबूच्या दारांत बरीच गर्दी जमलेली असून एका मोडक्या बाकावर विदुषकासारखा पोषाख केलेला एक माणूस हातांतील घंटीवर लाकडी हातोड्यानें टोले देत ओरडत होता, “दोन पैसे, दोन दोन पैसे...दोन दोन पैसे !”

काकड्या आणि चंदू त्या तंबूच्या जवळ आले. तंबूवर कशा तरी वेड्यावाकड्या अक्षरांत लिहिलेली पाटी टांगली होती—

हंगेरियाचा कोला

तोंड बाईचा शरीर कोल्याचा
हैं तुमच्या समोर दिसेल
आणि नसेल, मंग समोर येईल
दोन पैसे, २ पैसे; बघून जा

ज्यांना लिहितां वाचतां येत नव्हतें, त्यांच्याकरितां तो विदुषकाच्या पोषाखांतला माणूस ओरडून म्हणत होता, “तोंड माणसाचा ! शरीर कोल्याचा”

“दोन पैसे ! दोन पैसे !!”

“हंगेरियाचा कोल्हा ! हिंदुस्थानी बोलतो !”

“तोंड बाईचा ! शरीर कोल्याचा !!”

“दोन पैसे, दोन पैसे !”

काकड्या त्या तंबूच्या दाराशीं थांबून चंदूला म्हणाला,

“आपण जाऊन पाहू या का हे ?”

चंदूने एक आणा त्या माणसाला दिला आणि काकड्याबरोबर तो आंत जाऊ लागला. त्याच वेळी त्या विदुषकाला आश्चर्य वाटलं असें दिसलं. त्याने अशा कांहीं रीतीने काकड्याकडे पाहिले, की “तू आज तिकीट घेऊन आंत चाललास हे नवलच म्हणायचं !” असेंच जणू काय त्याला सुचवावयाचें असावें. पण तितक्यांत काकड्यानेच डोळ्याने खूण करून त्याला “कांहीं बोलूं नको” म्हणून सुचविले.

आंत गेल्यावर चंदू आणि काकड्या “हंगेरियाचा कोला” पाहू लागले. वर्णन केल्याप्रमाणे खरोखरच त्या कोल्ह्याचें तोंड बाईचें आणि शरीर कोल्ह्याच होतें. पण जरा बारकाईने पाहिले असतें, तर त्या प्राण्याचें तोंड मात्र खरें असून शरीर नकली आहे हे लक्षांत यायला फारसा वेळ लागला नसता. काकड्याने त्या विचित्र प्राण्याला उद्देशून प्रश्न विचारायला सुरुवात केली.

“कहां के रहिनेवाली है ?”

“हंगेरिया ऽ !” कोल्हा म्हणाला.

“क्या खाती ?” काकड्याने विचारलें.

“दूध पिती है.”

पण कां कुणास ठाऊक, काकड्या हे प्रश्न विचारीत असतांना तो स्त्रीमुखी कोल्हा हळूच हसला. जणू काय त्याची आणि काकड्याची चांगलीच ओळख असावी. पण तो एक नेहमीचाच प्रकार असावा असें बघ्यांना वाटलें.

“अग हसतंय् देखील ग चंद्रे—” एक बाई मोठा शोध लावल्यासारख्या आवाजाने म्हणाली.

“काय देव करील नि काय नाही !” दुसरीने सांथ दिली. इकडे काकड्या आणि चंदू तंबूबाहेर पडून रस्त्याला लागले होते.

आणखी कांहीं वळणें घेऊन ते एका हॉटेलांत शिरले. चहा पितां पितां काकड्याने विचारलें,

‘कहाँ के रहनेवाली हो?’

“चंद्रा तुला कचन्याला न रखमीला भेटायच होतं ना ?”

“होय रे. म्हणून तर तुझ्याबरोबर इथवर आलोंय् मी. आतां तीं दोघंही खूप मोटालीं झालीं असतील, नाही का ? त्यांना केव्हां पाहीन असं मला झालेंय् !”

काकड्या ‘ही: ही: ही:’ करून हसला. कां हसला कुणाला माहीत. चंदू गोंधळून त्याच्याकडे पाहू लागला. काकड्या हसत म्हणाला,

“ही: ही: ही: ! पण त्यांना तर तूं पाहिलं आहेस थोड्या वेळापूर्वी !”

“कुणी मी ? कचन्याला अन रखमीला ?”

चंदूने आश्चर्याने काकड्याला विचारलें.

“हो हो तूं !” काकड्या म्हणाला. “तूं नि मी दोघंही आतां तिथूनच आलों कीं !”

“काकड्या, असं रे काय करतोस ! सांग ना आपण त्यांना केव्हां पाहिलं तें !”

काकड्या पुन्हा एकदां “ही: ही: ही:” करून हसला. डोळे मिचकावीत तो म्हणाला,

“दिलेस आणि नसेल ! मंग समोर येईल !! दोन पैसे दोन पैसे !!”

“म्हणजे ? तो विदुषक—”

“कचन्या !” काकड्याने वाक्य पुरें केलें.

“आणि हंगेरियाचा कोल्हा—”

“रखमी !!” काकड्या म्हणाला. “पण चंद्रा, तूं आमचं गुपीत कुणालाच सांगणार नाहीस असं मला वचन दिलं आहेस ! दगलबाजी केलीस तर पाहा. माझ्याशीं गांठ आहे !”

चंदूने काकड्याच्या खांद्यावर हात ठेवला आणि अशा कांहीं रीतीने त्याच्याकडे पाहिलें, कीं जणूं काय त्याला म्हणायचें होतें,

“माझं वचन मी विसरलों नाही.....”

काकड्याचें समाधान झालें. “आमच्या अनेक धंद्यांपैकीं हा एक धंदा आहे. पण तो करतांना देखील शिपुडें आमचा पाठलाग करण्याचें सोडीत नाहीत. चिरीमिरी तरी कुणाकुणाला द्यायची! चंद्रा, आमच्या टोळींत तूं आलास, तर तुझा आम्ही पुष्कळ उपयोग करून घेऊं. पण—”

चंदू तें सारें चव्हाट ऐकत होता कीं नव्हता कुणास माहीत. तो काकड्याला म्हणाला,

“काकड्या, मी आतां तुम्हांला सोडून जाणार नाहीं. मला आतां तुमच्या बरोबरच राहिलं पाहिजे. पुष्कळ गोष्टींत माझा तुम्हांला उपयोग होईल. माझं वचन पुरं करायची वेळ आतां आली आहे.”

चंदूचें तें उत्तर काकड्याच्या बोलण्याला उद्देशून असो वा नसो, त्याला मात्र तें आपल्याच म्हणण्याला दुजोरा देणारें आहे असें वाटलें. त्यानें चंदूचा हात आपल्या हातांत घेऊन त्याच्याशीं जोरांनं हस्तांदोलन केलें; जणूं काय त्याला असें म्हणायचें होतें, कीं—

“चंद्रा, याच क्षणापासून तूं आमच्या टोळींतील एक झालास असें समज. आतां तुझ्यापासून आम्ही कांहींही गुप्त ठेवणार नाहीं. आतां तुझं गुपित तें आमचं गुपित आणि आमचं गुपित तें तुझं गुपित.”

प्रकरण सोळावें

वळणाचें पाणी !

चंदू चर्नीरोडवरील खोली सोडून फॉकलंड रोडवर पत्र्याच्या चाळींत राहायला गेला, हें वर्तमान ऐकून शेठजींना आश्चर्याचा धक्काच बसला. दुसऱ्या कोणीं तें वर्तमान सांगितलें असतें, तर त्याच्या सांगण्यावर विश्वास न ठेवतां त्या सांगणाऱ्या व्यक्तीलाच त्यांनीं वेड्यांत काढलें असतें. पण खुद्द चंदूनेच तें शेठजींना सांगितलें होतें.

“शेठजी, तुम्हीं मला लहानाचं मोठं करून चांगलें शिक्षण दिलंत. तुमचे आभार मानायला मला शब्द देखील सुचत नाहींत. पण जो चांगलेपणा मला मिळाला तो माझ्याने स्वतः करतांच ठेवत नाहीं.” चंदू म्हणत होता, “तो चांगलेपणा ज्यांच्यातून मी आलों, त्या माझ्या लोकांना देखील दिल्याशिवाय मला चैनच पडायचं नाहीं. मला मिळालेला प्रकाश मी माझ्याकरतांच न ठेवतां अंबारांत खितपत पडलेल्या त्या ‘माझ्या लोकांना’ देखील द्यायचं मी ठरवलं आहे.”

चंदूचें तें समर्थन ऐकून शेठजी बरेच गंभीर झाले. थोडा वेळ विचार करून ते चंदूला म्हणाले होते,

“गरीब लोकांविषयीं तुला इतका जिवाळा वाटतो म्हणून मला आनंद वाटतो. त्यांना तूं हवं तर साक्षर कर, स्वच्छता शिकव अगर तुला हवं तें तूं त्यांच्यासाठीं केलसं तरीही मला काहींच म्हणायचं नाहीं. पण त्यांच्या त्या भिकार वस्तींत जाऊन राहाण्याचं हें तुझं वेड मात्र मला तितकं स्पष्ट रीतीनं समजत नाहीं.”

शेठजींच्या त्या बोलण्यावर चंदू म्हणाला होता,

“शेठजी, मी या गोष्टीवर पुष्कळ विचार केला आहे. या लोकांपासून फटकून राहिलं आणि नुसतंच ठरावीक वेळीं जाऊन त्यांना स्वच्छतेवर

व्याख्यान झोडलं, तर हे लोक तुमचं तें व्याख्यान मन लावून ऐकतील, पण व्याख्यान संपलं, कीं घरीं जाऊन पूर्ववत वागूं लागतील. साक्षरतेचा वर्ग चालवून कदाचित् कांहीं लोकांना मी साक्षरही करूं शकेन, पण मला त्यांना केवळ अशा वरवरच्या मोष्टी शिकवूनच समाधान वाटणार नाहीं. त्यांच्यांत त्यांच्यासारखं होऊन मी त्यांचीं मनं जिंकून घेईन आणि नवीन विचार नि आचार स्वतःच्या वागणुकीनें त्यांच्यापुढें मांडून त्यांना सुधारीन.” शेठजींना चंदूचें तें सगळेंच बोलणें पटलें नव्हतें, पण त्यांनीं त्याला मग अडथळाही केला नव्हता. ते त्या नंतर त्याला इतकेंच म्हणाले होते, कीं “चंदू, तूं आतां मोठा झालास. तुझ्या आयुष्याचा तूं मालक आहेस. मला जें वाटलं तें मीं तुला सांगितलं. त्याप्रमाणेंच तूं वागलं पाहिजेस असं नाहीं.”

शेठजींनीं चंदूचा तो नवा विचार घरीं ताराला आणि ताराच्या ‘मा’ला सांगितला, तेव्हां ताराची ‘मा’ म्हणाली होती,

“मला चंदूचे ते विचार ऐकून मुळींसुद्धां नवल वाटत नाहीं ! वळणावरचं पाणी आहे तें, वळणाला वळणारच !”

वास्तविक तारानें त्यावर कांहीं तरी बोलायला पाहिजे होतें. पण ती कांहींच बोलली नाही याचें शेठजींनाही नवल वाटलें. ते ताराला म्हणाले,

“तुला त्यानें त्याचे विचार बोलून दाखवले असतील, नाहीं ग तारा. तुला काय वाटतं त्याच्या त्या कल्पनेविषयीं ?”

पण तारा बोलण्यासाठीं तितकी उत्सुक दिसलीच नाही ती शेठजींना इतकेंच म्हणाली,

“बापजी, मला तो दोन दिवस भेटलाच नाही.”

“जाऊं दे ग तारे. तूं तर भारीच बाई ही. अग मीं तुला सांगितलं तेंच खरं. माणसाचे जन्म-संस्कार कांहीं एकाएकीं नाहींसे होत नाहींत. चंदू कितीही झाला तरी—”

पण ताराच्या ‘मा’ला मध्येंच अडथळा करून शेठजी म्हणाले,

“माझं नि त्याचं बोलणं झालं, त्यावरून मला तरी त्याचं तें करणं तितकंसं वावगं दिसत नाही.”

शेठजी आणखीही पुष्कळच बोलत होते, पण तारा तें बोलणें ऐकतच नव्हती कीं काय कुणास ठाऊक. तिच्या डोक्यांत काहूर उठलें होतें आणि कुठला तरी आवाज तिच्या कानाशीं ओरडत होता—

“वळणाचें पाणी !”

“वळणाचें पाणी !!”

::

::

::

इकडे त्याच वेळीं पत्र्याच्या चाळींत एकच धांदल उडाली होती. चंदूनें स्वतःकरतां पसंत केलेली खोली तो घासून पुसून लख्ख करीत होता. कांहीं उघडीं नागडीं पेरें त्याला भिंती घासूं लागयला मदत करीत होती. काकड्या त्याला सामान लावायला मदत करीत होता. बघे लोक बघत होते. इतकी अपूर्वाई त्या चाळींत पूर्वीं केव्हांही दिसून आली नसेल. असा पांढरपेशा माणून आपल्यासारख्यांच्या चाळींत राहायला आला म्हणजे काय ? जगांतलें तें नववें आश्चर्यच असावें, अशा दृष्टीनें सारी पत्र्याची चाळ चंदूला बघत होती.

काकड्यानें आणि चंदूनें बाहेर आणलेलें सामान घरांत घेतलें आणि व्यवस्थेनें लावलें; नंतर उरलेलें सामान आणण्यासाठीं ते दोघे बाहेर पडले.

चर्नीरोडच्या त्या इमारतीचा जिना चढून जाण्यासाठीं ते आंत शिरणार, इतक्यांत तारा तिच्या घराकडून येतांना चंदूनें पाहिली. त्याला वाटलें ती आपल्याला भेटायलाच आली असावी. दोन दिवस आपण तिला नुसतें भेटलों देखील नाहीं, म्हणून ती आपणावर रुसली तर नसेल. तो पुढें होऊन ताराशीं कांहीं तरी बोलणार होता, पण तेवढ्यांत तारा त्याला पाहून पलीकडच्या फूटपाथवर वळली आणि त्याच्या विरुद्ध दिशेला तोंड फिरवून निघून जाऊं लागली. चंदूनें “तारा-तारा” अशा एक दोन वेळां हांकाही मारल्या, पण ती मागे वळली नाहीं. चंदूचें

डोळे भरून येऊं लागले अश्रूंनीं ! पण तितक्यांत काकड्या पुढें झाला.

“चंद्रा, तारा तुझ्याशीं बोलायला देखील तयार नाहीं. तिला तिच्या मोठेपणाचा दिमाख आहे; याचा सूड आज रात्रीं घ्यायचा आपण ! बोल, आहेस कबूल ?”

“म्हणजे ?” चंदूनें सभय गोंधळून विचारलें.

“आपण या पोरीलाच पळवून नेऊन तिला कुठें तरी लपवून ठेवूं या. तिच्या बापाकडून चांगलें हजार बाराशें रुपये घेतल्याशिवाय त्याच्या ताब्यांत तिला परत द्यायचें नाहीं !”

चंदूच्या मनाची काय स्थिति झाली असेल, त्याची नुसती कल्पनाच केलेली बरी. त्याला क्षणभर काय बोलावें तें देखील कळेना. तो काकड्याला म्हणाला,

“काकड्या, अशा गोष्टी तूं पुन्हा निदान माझ्याजवळ तरी बोलत जाऊं नकोस. अशी भयंकर गोष्ट करायचं माझ्या स्वप्नांत देखील येणार नाहीं.”

“हिच्यासारखी फायद्याची गोष्ट नाहीं” काकड्या हीः हीः हीः करून हसत म्हणाला, “टिटव्या अशा गोष्टींत खरा पटाईत !” काकड्या हें सांगत असतांना चंदूच्या तोंडावर असा कांहीं भाव त्याला दिसला, कीं तो सांगतां सांगतां चरकलाच आणि बाजू सावरून घेण्यासाठीं तो म्हणाला,

“बाकी तुमची इच्छा नसली तर मला कांहींच म्हणायचं नाहीं. तसं पाहिलं तर मी तरी कुठं असल्या फंदांत आहे ! आपलं म्हणजे अगदीं आटोक्यांत काम आहे. मी तुला टिटव्याविषयीं सांगत होतों. त्याचा या बाबतींत अगदीं हातखंडा. त्या हिरामणशेठजीच्या पोरीची चलाखी आडवी आली म्हणून तर तो गेला तुरुंगांत. पण पळ्या किती वेळां बाहेर सटकला त्या तुरुंगांतून अन् किती वेळां पुन्हा धरला गेला ! गुरु आहे गुरु तो सगळ्यांचा !!”

पण चंदूच्या चेहऱ्यावरचा भाव वाढतच आहे, असें पाहून तो पुन्हा गडबडला आणि एकदम विषयांतर करून म्हणाला,

“वरं तें असूं दे. आतां चल वर, ही आतां शेवटचीच खेप वरं का. या खेपेंत सगळं सामान गेलंच पाहिजे पत्र्याच्या चाळींत तुझं !”

काकड्यानं असें म्हणून जवळ जवळ ओढूनच वर नेलें चंदूला. ‘साहेबा’शीं इतकी सलगी करणारा हमाल कांहीं विचित्रच वाटला तिथल्या येणाऱ्या जाणाऱ्या लोकांना. ते आपले आ वासून त्यांच्या त्या वर जाणाऱ्या पाठमोऱ्या आकृतीकडे कांहीं वेळ पाहातच राहिले होते.

प्रकरण सतरावें

पत्र्याच्या चाळीचें स्वरूप बदललें !

पत्र्याच्या चाळींत राहायला गेल्यापासून चंदूच्या जीवनांत एक अपूर्व क्रांति घडून आली. त्याचा सर्व फावला वेळ त्या ठिकाणीं राहात असलेल्या लोकांना निरनिराळ्या गोष्टींविषयीं जागृति देण्यांत जाऊं लागला. त्याच्याविषयीं जो खोटा समज संबंध पत्र्याच्या चाळींत फैलावला होता, तो लवकरच नाहीसा झाला. तेथील लोकांनीं त्याच्यावर हळू हळू विश्वास टाकायलाही सुरुवात केली. ते त्याच्या घरीं येऊन त्याच्याजवळ आपल्या सुखदुःखाच्या गोष्टी बोलूं लागले.

अगदीं पहिल्यानें ज्या वेळीं अयशात्री त्याच्या खोलींत आली, त्या वेळीं ती तर तेथील स्वच्छतेनें आणि टापटिपीनें दिपूनच गेली. चंदूनें काकड्याच्या मदतीनें त्याची खोली घासून पुसून अगदीं लखलख केली होती. ती पाहून अयशात्री म्हणाली,

“तुझी खोली म्हणजे एक महालच आहे रे बाबा. इतकी लखलख करतेय् कीं पुसूं नकोस !”

त्यावर चंदू म्हणाला होता,

“अयशात्री, तुला देखील तुझी खोली लखलखीत करतां येईल, नाहीं का ?” आणि असें म्हणून अयशात्रीला बोलायला देखील फुरसत न देतां चंदू काकड्याकडे वळून त्याच्या हाताला धरून त्याला उठवीत पुढें म्हणाला होता,

“चल ना रे काकड्या, आज शनवार आहे. माझी दुपारची सुट्टी आज मी अयशात्रीची खोली अशी स्वच्छ करण्याकडे घालविणार आहे. तूं पण चल मदत करायला—”

आणि काकड्याही यायला कबूल झाला होता. त्या दिवशीं संध्याकाळ-पर्यंत अयशात्रीच्या खोलीची अवकळा त्या दोघांनीं पार बदलून टाकली होती. त्या नंतर अयशात्रीच्या शेजारणीनें, मग तिच्या शेजारणीनें आपल्या खोल्या साफ केल्या आणि एक माहिण्याच्या आंतच ती सगळी चाळ अगदीं साफसूफ दिसायला लागली होती. कुठेही कचरा टाकणाऱ्या बाया तो आतां डब्यांत टाकायला लागल्या. नळावर पूर्वीच्याप्रमाणें खरकटीं आणि इतर फेकून दिलेल्या वस्तूंचा शिडकाव दिसेना. सर्व चाळ स्वच्छ दिसूं लागली. तिच्यांत पूर्वीसारखी दुर्गंधी येईना. चाळींत दररोज संध्याकाळीं कुठें ना कुठें भजनाच्या बैठकी होऊं लागल्या आणि म्हातारीं माणसें म्हणायला लागलीं,

“ पाह्यलंत ! चंदूनें भजनाची पद्धत सुरू केल्यापासून एक माणूस चाळींत आजारी पडलं नाही. देवनामाचं सामर्थ्य कांहीं और आहे ! ”

सकाळच्या वेळीं चंदूच्या खोलीवर पत्र्याच्या चाळींतील घेरासोरांची आणि म्हाताऱ्या माणसांची ही गर्दी जमायची. चंदू त्यांना वर्तमान-पत्रांतील जर्मन कुठवर सरला वगैरे बातम्या वाचून दाखवायचा आणि नंतर नंतर तर तशा बातम्या त्यांनाच वाचून पाहातां याव्यात म्हणून त्यानें तेथें साक्षरतेचे पाठ द्यायलाही सुरुवात केली.

अयशात्रीच्या घराशेजारचा शामबाबा दोन्यानें कानांशीं बांधलेला कळकट चष्मा चढवून वर्तमानपत्रांच्या अंकांवरून नजर फिरवतांना दिसायला लागला, तेव्हां तर चंदूच्या मनांत आनंदाचा पर्वत उभा राहिला.

आणि त्याच सुमारास साक्षरताप्रसाराची मोहीमही जोरानें सुरू झाली. चौकशीसमिती पत्र्याच्या चाळींत आली आणि त्यांना जेव्हां तिथलीं माणसें चांगलीं साक्षर दिसून आलीं तेव्हां आश्चर्याचा जणू काय धक्काच बसून ते स्तंभितच झाले. आपण नुसतीच बडीं बडीं व्याख्यानें देतो, आपली तुटकी फुटकी कामगिरी एखाद्या पत्रांतून छापून आलेली झळकली, कीं आपणांस धन्य धन्य वाटतें; पण जे खरेखुरे सेवक आहेत,

त्यांच्या अशा कामाचें दर्शन झालें, कीं आपण किती क्षुल्लक आहोंत याची जाणीव होऊन आपणांस मान खालीं घालावी लागते. याचा अनुभव त्या समितीला चांगलाच आला.

“चंदू ! चंदू इथला देव आहे देव ! माणसाच्या उद्धारासाठीं देवाला जगांत माणूस होऊन यावं लागतं असं म्हणतात. चंदूकडे पाहून आमची तरी निदान त्या बाबतींत खात्री पटली आहे.” असें एका भावड्या म्हातान्यानें म्हटलेलें ऐकून तर चौकशी-समिती जागच्या जागींच थिजून गेली. तिनें चंदूची आस्थेनें चौकशी केली आणि दोन दिवसांनीं एक जंगी सभा होती तेथें येऊन आपल्या त्या सेवेच्या अनुभवाविषयीं दोन शब्द सांगण्याची त्याला विनंति केली.

“एखाद्या बड्या सभेंत माझ्या सेवेची घमेंड सांगावी आणि सगळ्यांकडून ‘शाबास’ म्हणून घ्यावी असें कांहींही मीं केलें नाहीं. करायला पाहिजेत अशा कितीतरी गोष्टी अजून आहेत आणि त्या गोष्टी करीत राहूं म्हटलें, तर सात जन्म देखील पुरे पडणार नाहींत.” असें चंदूचें उत्तर ऐकून ते सगळे लोक तर स्तंभितच झाले.

“तुम्ही निदान तिथें येऊन काय करायला पाहिजे त्याविषयीं तरी बोला. त्याकडून निदान इतर सेवकांना कांहीं मार्ग सांपडेल,” वगैरे प्रकारांनीं बोलून त्या चौकशीसमितीनें चंदूला इतकी गळ घातली, कीं त्याच्यानें नाहीं म्हणवेना.

चौकशी-समिती आनंदानें चंदूची कबूली घेऊनच त्या दिवशीं निघून गेली.

प्रकरण अठरावें

गोड शेवट

सभामंडप माणसांनीं अगदीं फुलून गेला होता. अध्यक्षस्थानीं

शेठ दयाराम घेलाभाई यांना पाहून तर चंदूच्या आश्चर्याला सीमाच राहिली नाही. व्यासपीठावर आणखीही नामवंत मंडळी बसलेली होती, पण त्या सगळ्यांहून चंदूच्या नजरेत चटकन भरली अशी व्यक्ति म्हणजे शेठजींची मुलगी तारा. चंदूला ताराच्या जवळच जागा मिळाली. त्यानें एकदां दोनदां ताराकडे पाहून तिच्याशीं कांहीं तरी बोलण्याचा प्रयत्नही केला, पण तारा कांहीं त्याला प्रत्युत्तर देण्याच्या मनःस्थितीत दिसली नाही. चौकशीसमितीचा रिपोर्ट वगैरे बाबींकडेच आपलें अधिक लक्ष आहे असें दाखविण्याचा ती जाणून बुजून प्रयत्न करित होती.

आणि नंतर चंदूची पाळी आली. शेठजींनीं चंदूचें नांव पुकारून म्हटलें,

“ज्या लोकांची उन्नति व्हावी म्हणून आपण झटणार आहों, त्या लोकांत आपण कामाची सुरुवात करण्याच्याही अगोदर कांहीं लोकांनीं काम केलें आहे. आतां ज्यांचं नांव मीं घेतलं ते तरुण गृहस्थही असेच एक कार्यकर्ते आहेत. त्यांचं म्हणणं आपण थोडा वेळ ऐकून घेऊं.”

सभेंतील लोक माना उंचावून पाहूं लागले. चंदू उभा राहिला. अगदीं साधा पण टापटिपीचा पोशाख, उंच आणि सुदृढ शरीरयष्टी आणि डोळ्यांतील कर्तबगारीनिदर्शक चमक पाहून प्रथमदर्शनींच लोकांचा त्याच्याविषयींचा ग्रह फार उत्तम झाला.

एकवार न भितां सरळ नजरेनें सभेंतील लोकांकडे दृष्टिक्षेप करून चंदूनें खड्या आवाजांत बोलायला सुरुवात केली—

“सेवा करण्यासाठी सरसावणाऱ्या माझ्या बंधुभगिनीनो, ज्या लोकांची सेवा करण्यासाठी तुम्ही कंबर बांधीत आहां, त्या लोकांचीच सेवा करणारा मीही एक आज तुमच्यापुढे उभा आहे. मी देखील त्याच लोकांपैकी एक आहे. नुसतेंच बोलायचें म्हणून मी बोलत नाही. माझे म्हणणें अगदीं अक्षरशः खरें आहे. त्या लोकांत मी जन्मलों. आज इथे बसलेल्या अध्यक्षांनी मला सुशिक्षण देऊन त्याच लोकांची सेवा करण्यासाठी लायक केलें—”

चंदूचें तें बोलणें ऐकून सभेंतील लोकांनी आनंदानें टाळ्यांचा कडकडाट केला. सुरुवातीला चंदू जरा दबल्यासारखा बोलत होता, पण नंतर प्रत्येक वाक्यागणित त्याला स्फुरण चढूं लागलें. आवाज अगदीं खणखणीत आणि प्रत्येक वाक्यांतून ओसंडणारा मूर्तिमंत जिव्हाळा लोकांवर मोहिनी घालूं लागला. एवढा मोठा जनसंमर्द, पण अगदीं तटस्थ बसलेला. चंदूची वर्णनशैली इतकी प्रभावी, कीं हळव्या मनाच्या लोकांच्या डोळ्याच्या पापण्या ओल्या होऊं लागल्या. त्याच्या आवाजांतील कंप दगडा-सारख्या हृदयांतूनही सरळ आंत शिरून त्या हृदयांतील खोल कप्प्यांत दडलेल्या कोमल भावनांच्या तारा छेडूं लागला. त्यानें पत्र्याच्या चाळींतील दारिद्र्याचें आणि अज्ञानाचें मूर्तिमंत शब्दचित्र रंगवून “हीं माणसं देखील तुमच्या आणि माझ्या इतकींच माणसं आहेत; त्यांना देखील नीति आवडते, स्वच्छता आवडते, ज्ञानलालसा आहे, पण परिस्थितीमुळे त्यांची ही भूक त्यांना मारून टाकावी लागते” असें प्रतिपादन केलें. या लोकांची उन्नति करायची ती व्याख्यानें देऊन नव्हे, अगर चार दोन तास त्यांच्यांत जाऊन, त्यांना कांहीं तरी पोपटांची शिकवूनही नव्हे तर त्यांच्यांत त्यांच्यासारखें बनून आणि त्यांनीं जसें राहोंवें असें वाटतें तसें राहून दाखवूनच ती उन्नति कार्यकर्त्यांना घडवून आणतां येईल असेंही त्यानें जोरानें प्रतिपादन केलें.

आरंभीं आरंभीं त्याच्याकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष दाखविणारी तारा हळू हळू प्रफुल्लित दिसूं लागली. त्याच्याकडे आदरानें आणि प्रेमानें

आनंदाची गोष्ट मी जाहीर करू इच्छितों!

९३

पाहून ती मनापासून त्याला प्रोत्साहन देऊं लागली, तसतसें चंदूचें व्याख्यान अधिकाधिक रंगांत येऊं लागलें.

१३३६

तेथील लोकांची गरिबी आणि अनीतिकडे प्रवृत्ति यांचा परस्पर संबंध दाखवून चंदूनें असें प्रतिपादन केलें, कीं “या सगळ्याला जबाबदार जर कोण असेल, तर त्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांना पायदळीं तुंडविणारा व दुसऱ्याच्या श्रमावर पोसला गेलेला सुखवस्तु लोकांचा वर्ग. आजपर्यंत हा जो शाप त्याला लागला आहे त्यांतून मुक्त व्हावें असें जर त्याला वाटत असेल, तर त्यानें नुसतीच शाब्दिक सहानुभूति न दाखवितां कांहींतरी सक्रिय मदत करून, साक्षरतेच्या या चळवळी-बरोबरच या लोकांच्या आर्थिक सुस्थितीकडेही लक्ष द्यावें. हाडा-मांसाच्या या लोकांची वसतिस्थानें पाहा. जनावरांचे गोठे त्यापेक्षां कितीतरी पटीनें चांगले दिसतात. या गरीब विचारांच्या लोकांना त्या खुराड्यांतून कोंबून ठेवून आपण मात्र परांच्या गादीवर लोळायचें याला माणुसकी कशी म्हणतां येईल? मी कुणावर तरी उगीचच तोंडसुख घ्यावें, म्हणून इथं आलों नाहीं; तर माणसांच्या माणुसकीला वाचा फोडावी म्हणून मी हा आक्रोश करीत उभा आहे.”

टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाटांत चंदू खालीं बसला. अध्यक्षीय समारोप करतांना शेठजी दाटलेल्या कंठानें म्हणाले,

“चौकशीसमितीला आजचें भाषण करणाऱ्या सेवकानें कांहीं सूचना केल्या आहेत. त्या सूचनांना मूर्त स्वरूपांत आणणारी व्यक्ति या सेवकाखेरीज मला तरी दुसरी कोणी दिसत नाहीं. त्यांना स्वतंत्रपणानें कार्य करण्याची हौस आहे. दलितवर्गाची कळकळ त्यांच्या रोमारोमांतून भरून राहिली आहे. त्यांच्या या भाषणावरून मला माझे कर्तव्य दिसूं लागलें असून मी या ठिकाणीं एक आनंदाची गोष्ट जाहीर करूं इच्छितों. या सेवकाच्या मनांतून ज्या आकांक्षा आहेत त्या त्याला पुऱ्या करतां याव्यात म्हणून त्याला मी सक्रिय मदत करण्याचें ठरवलें आहे.”

शेठजीचें भाषण चालू असतांनाच या ठिकाणीं टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला. तारानें देखील मनापासून टाळ्या पिढून चंदूकडे मोठ्या प्रेमानें पाहून स्मित केलें. त्याच सभेंत चंदूच्या कार्याला सक्रीय मदत म्हणून शेठजींनीं मुंबईबाहेरील आपली एक फार मोठी पिकाऊ जमीन त्याला देणगी म्हणून जाहीर केली. त्याचप्रमाणें बऱ्याच मोठ्या रकमेची थैलीही देण्याचें जाहीर केलें.

चंदूच्या डोळ्यांतून आनंदाश्रूंचा पूर वाहात होता. सभेनंतर शेठजी आणि तारा त्याला घेऊन आपल्या घराकडे निघाले. ताराच्या 'मा'ला शेठजींनीं व तारानें सभेंत घडलेला सर्व वृत्तांत निवेदन केला. तिच्या स्वभावाप्रमाणें ताराच्या 'मा'नें नाक-तोंड मोडलें खरें, पण एवढ्या देणगीवर जर ही व्याद आपल्या घरांतून कायमचीच निघून जात असेल, तर तेंही एका दृष्टीनें ठीकच झालें, असें तिनें स्वतःच्या मनाचें समाधान केलें.

:: :: ::

ताराच्या घरून चंदू पऱ्याच्या चाळीकडे निघाला होता. तारा त्याला पोंचवायाला खालीं आली. चंदूचा निरोप घेतां घेतां चंदूला ती म्हणाली,

“आमच्या घरीं तूं येतोस, तें 'मा'ला नाहीं आवडत. तिनें तुला येऊं नको म्हणून सांगितलें, तेंही मला आतां माहीत झालें आहे.”

चंदूची छाती धडधडूं लागली. तारा पुढें म्हणाली,

“आणि मी स्वतः होऊन तुमच्या घरीं येणार नाहीं असें तूं तिला म्हणाला होतास, तेंही मला कळलें.”

चंदू एकदम गंभीर होऊन कांहीं तरी बोलणार असें दिसलें. पण ताराच म्हणाली,

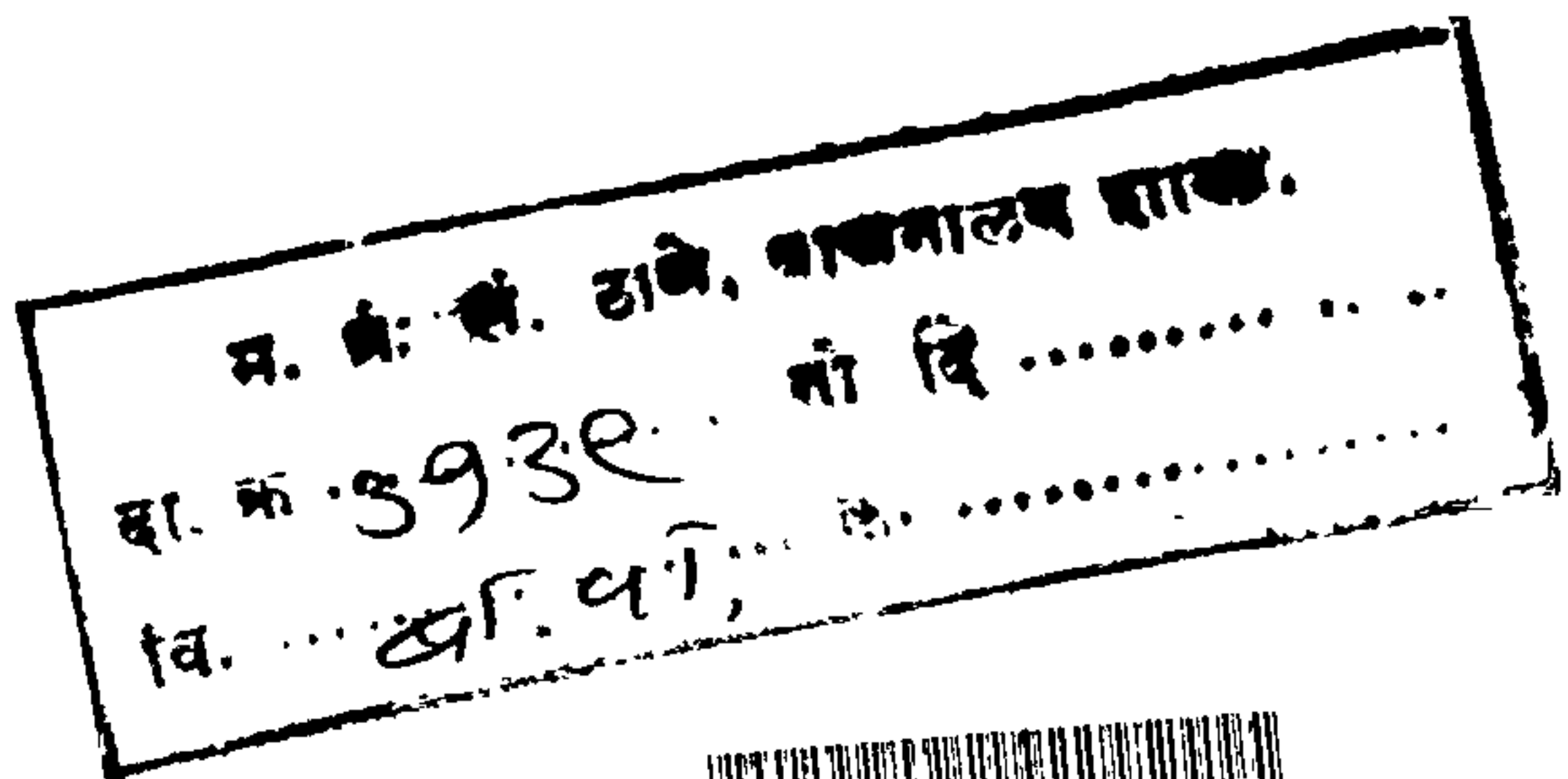
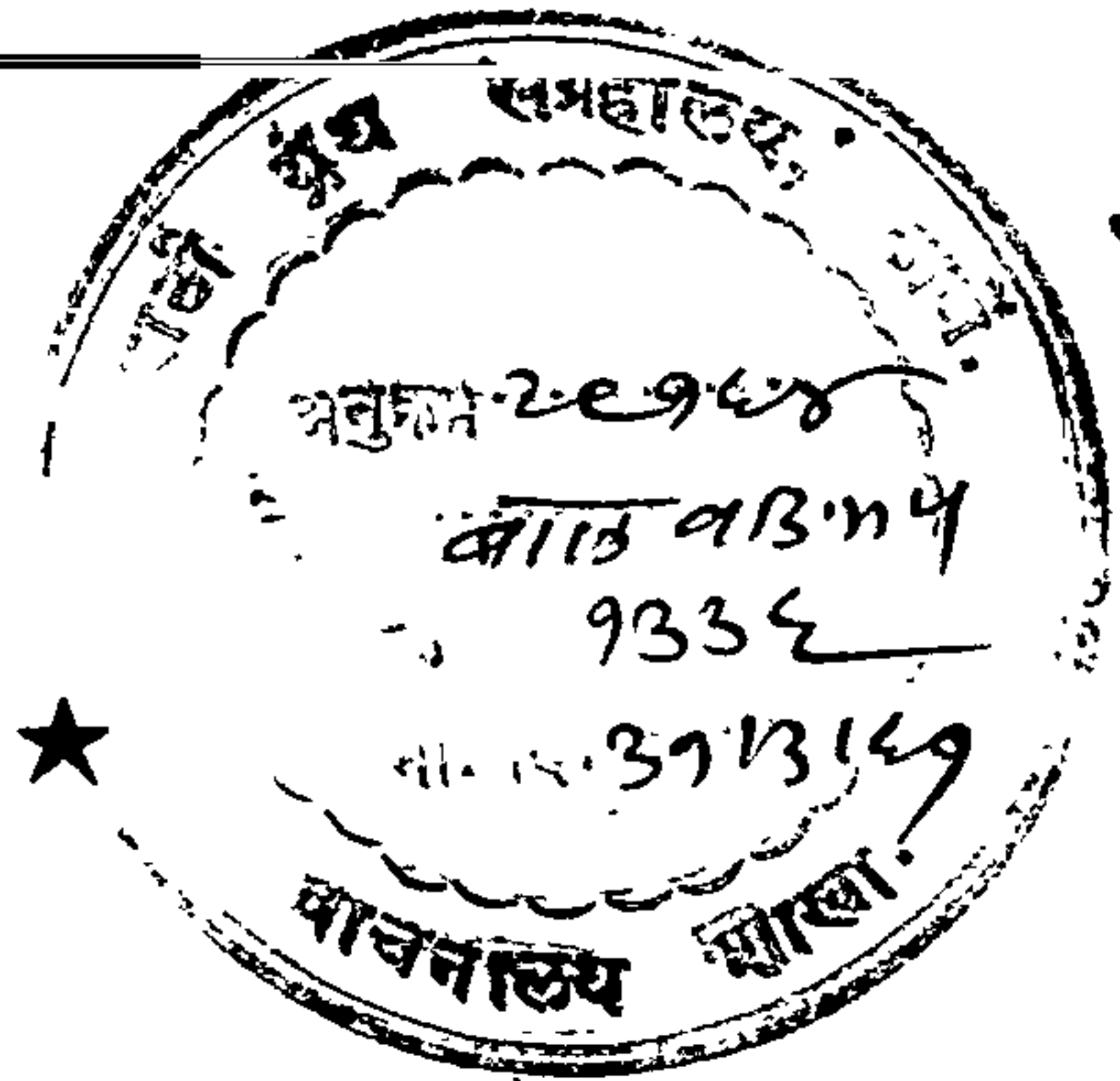
“मी देखील तुला अतां तेंच सांगणार आहे. तूं आमच्या घरीं येणें मलाही पसंत नाहीं. तुझा जन्म झाला त्याच लोकांत तूं राहिलें पाहिजे.”

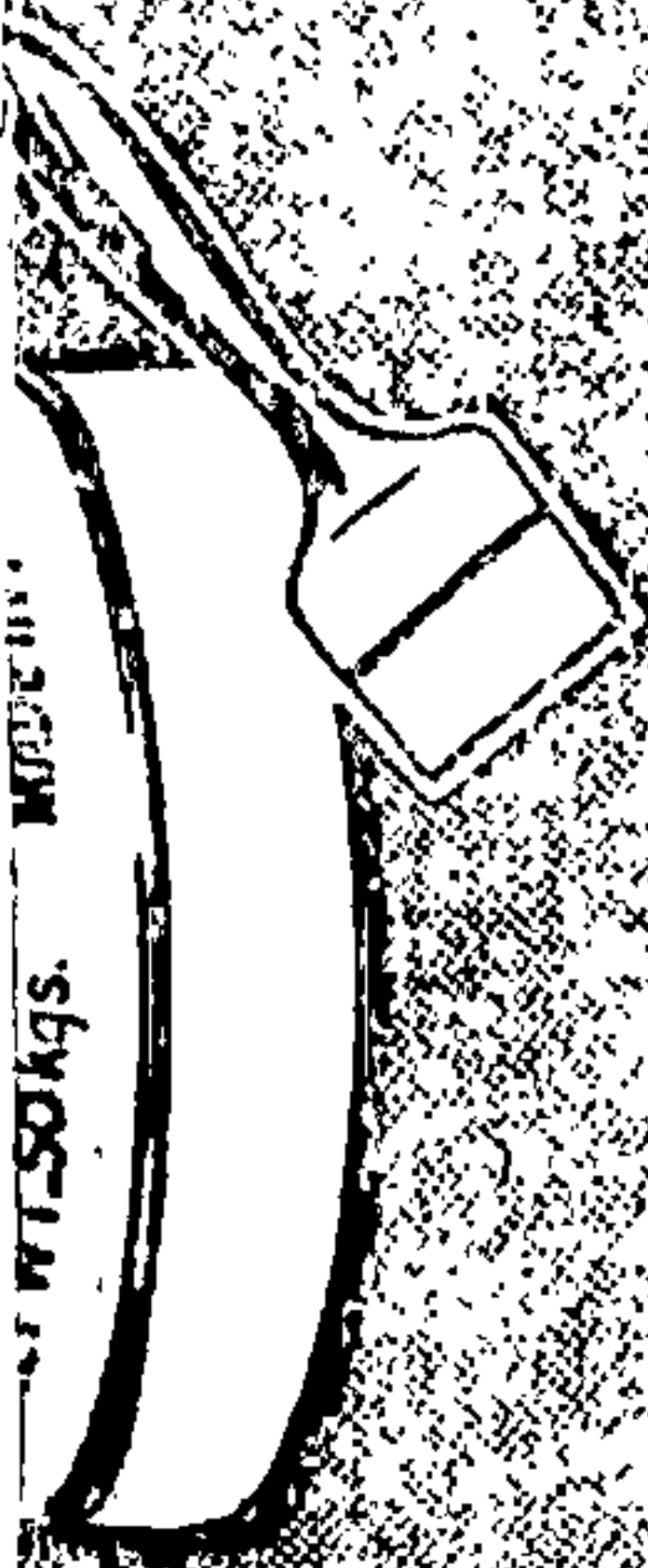
सजल नेत्रांनीं चंदूनें ताराचा निरोप घेण्याचा प्रयत्न केला. पण तारा म्हणाली.

“थांब रे चंदू, अजून माझं सगळंच बोलणं संपलं नाही. इतकी घाई कसली झाली आहे तुला ?”

“तारा, मी तुला वचन देतो की मी फिरून तुझ्या घरीं येणार नाही.”

“ठरलं तर मग...” तारा त्याला मध्येच थांबवून म्हणाली,
“तूं माझ्या घरीं यायचं नाहीस. अगदीं तुझ्यासारखं बनून मींच तुझ्या घरीं यायचं !

ओरिएन्टल सिमेंट पेन्टस् इंडस्ट्रीज
दादर, मुंबई १४,
के. डी. निगुडकर अँड सन्सचे
आणखी एक उत्पादन